667

Price ; Rs. [redacted] 15

University of Poona

Curriculum and Syllabus for Ayurvedacharya (B.A.M.S.) Course

MINIMUM STANDARDS FOR AYURVEDACHARYA COURSE

1. Aims and Objects

The Ayurvedic Education should aim at producing competent Physicians (Chikitsaka) and Surgeons (Shalyagyas of profound knowledge having extensive practical training based on Ayurvedic fundamentals with scientific knowledge of modern advances who can take up the responsibilities in the medical and health service and can be actively involved in Family Welfare and National Health Programmes.

2. Admission Qualifications

Intermediate/12th standard with Science (Physics, Chemistry & Biology) and Sanskrit.

Wherever provision and facilities for teaching Sanskrit as optional subject are not available at Intermediate/XII Std. (Biology-Science Group) the students with Intermediate/XII Std. (Biology-Science Group) be admitted and Sanskrit be taught in main course.

OR

Uttar Madhyama of Sampurnan and Sanskrit Vishwavidyalaya with Science and English.

OR

Any other equivalent qualification recognised by State Govts. and State Educational Boards concerned with the examination.

3. Minimum Age For Admission:

17 years as on 31st December in the year of admission.

4. Duration of Course $5\frac{1}{2}$ years

4 (1) MAIN COURSE — $4\frac{1}{2}$ years

- (a) First Professional — $1\frac{1}{2}$ years
- (b) Second Porfessonal — $1\frac{1}{2}$ years
- (c) Third Professional — $1\frac{1}{2}$ years

4 (2) Internship 1 year

The First 3 Academic terms has shall be occupied in the study of Non-clinical subjects and no students shall be permitted to appear in IInd Professional until he/she has passed in all the Ist Professional subjects. No students shall be permitted to appear in the IIIrd Professional examination until he/she has passed in all the IInd Professional subjects

5. Degree to be Awarded

(Ayurvedacharya) (Bachelor of Ayurvedic Medicine & Surgery)

5.1 No candidate shall be awarded Ayurvedacharya (Bachelor of Ayurvedic Medicine ans Surgery) degree unless he has attended the prescribed courses of study extending over the period of 4½ years and has passed the prescribed examinations and has satisfactorily completed one year compulsory rotating internship after passing the final examination.

Medium of Instruction

Sanskrit, Hindi, English, Marathi, or any recognised regional language.

7. The number of students to be admitted

The admission should be made strictly in accordance with the student-bed-ratio 1:3 till 1990. The minimum number of students to be admitted in an Ayurvedic College should be 20.

8.1 First Professional Examination

(To be held at the end of three-terms)

The first professional period will start from June and end in (October) next year. The examination shall ordinarily be held during the month of October/November. The subsequent Ist professional examination will be held every six months and failed candidate shall be allowed 5 successive opportunities for passing Ist professional. No candidate will be promoted to IInd professional unless he/she passes all the subjects of Ist professional. The summer vacation during the first professional period shall be of 2 months duration (April to June) only, as decided by concerned University.

(i) The first professional examination shall be held in the following subjects-

1. Padarth Vigyan
2. Astanga Sangraha (Sutra Sthan)
3. Sanskrit
4. Ayurveda Ka Itihas
5. Sharir Rachna Vigyan
6. Sharir Kriya Vigyan

(ii) The candidates before presenting themselves for this examination shall obtain a certificate of completing the prescribed course of theory and of instructions and practicals in the prescribed subjects of the Ist Professional examination.

(iii) A candidate who remains failed in one or more subjects in the profession-first Examination shall be eligible to appear in that subject/ subjects in subsequent first Professional Examination.

8.2 Second Professional Examination

(To be held at the end of six Academic terms)

The Second Professional Course shall start in December following the first Professional Examination and their examination shall be held ordinarily in April/May of year next to promotion to higher class, according to concerned University.

The IInd professional examination shall be held after three terms after Ist professional examination and in the following passing subjects :

(i) Ras Sastra Avm Bhesajya Kalpana
(ii) Dravya-Gun-Vigyan
(iii) Agad Tantra, Vyavhar Ayurved Avm Vidhi Vaidyak
(iv) Rog Vigyan Avm Vikriti Vigyanm
(v) Charak Samhita Paper I (पूर्वार्ध)
(vi) Svasth Vritta

8.3 Third Professional Examination

(To be held at the end of 4½ years)

(i) The final professional Examination will be held after passing the 2nd professional Examination

1. Prasuti Tantra, Stree Roga
2. Kaumar Bhritya
3. Kaya Chikitsa
4. Shalya Tantra
5. Shalakya Tantra
6. Charak Samhita Paper II (उत्तरार्ध)

(ii) If a candidate remains failed in one or more subjects in final professional examination he/she shall be eligible to appear in those subjects in subsequent IIIrd professional Examination which will be held every sixth month. The Ist, 2nd and 3rd professional examinations will be held every six months.

9. Compulsory Rotating Internship

9.1 The compulsory Rotating Internship shall be done in the teaching hospital/ Ayurvedic hospitals/or recognised by University as available in respective states and dispensary and Primary Health Care Centres for the period of 12 months after passing the final examination. If this period atleast a period of six months of internship shall be devoted in the Clinical departments of the teaching hospital.

9.2 On full completion of the Internship as certified by the Principal on the recommendations of the authorities under whom the training was done, the candidate shall be eligible for the award of Ayurvedacharya (Bachelor of Ayurvedic Medicine & Surgery) Degree.

10.1 The following factors will be taken into consideration in determining class work in the subject.

(i) Regularity in Attendance
(ii) Periodical test
(iii) Laboratory record, Note-book and Clinical History sheets as required.

10.2 A class schedule cards will be maintained for each student for the different examinations. The Principal will obtain the signature of the students, teachers at the end of each course of lectures or practical instructions and will send the cards to each Head of the Departments for final completion before the commencement of each examination.

10.3 The card must contain a statement that the student has attended not less than ¾ of the theory lectures and practical classes and not less than 85% of Clinical instructions of which the course consists. This card will be submitted to the examiners as required.

A Scheme of Post-Ayurvedacharya (B.A.M.S.) Examination
Pre-Degree Compulsory Internship
" Aims and Objects "

Fresh Graduate in Ayurved have acquired both theoretical and practical knowledge and have passed the examination in all concerned subjects during their studentship.

Before entering the vast field of general practice or in medical and health services, a student should acquired the Arts Skill and Techniques regarding medical services to be rendered to mankind, he should necessarily be exposed to field work.

For the very purpose the scheme of post-examination and Pre-degree internship is to be done by every fresh graduate before obtaining the degree.

" General "

(1) After passing the final B.A.M.S. examination, every students will be required to undergo the compulsory internship to the satisfaction of the Head of the Institution.

(2) A student passing final B.A.M.S. examination will not be entitled to receive the degree without completion of the Internship.

(3) The training programme of internees will be regulated by the Principal and the Superintendent of the Hospital where an intern undertakes his internship.

(4) (*a*) Internship training should preferably be carried out in the hospital of the college from where the student has passed his final examination. Authorities of the Institution should make all possible efforts to accommodation such students in the hospital of the college.

(*b*) If it is not possible to accommodate all the students, internship may be permitted to carry out in the hospital/dispensary run by the State/Central Government, or Local bodies or in the hospital/dispensary recognised by the University for the purpose. In such cases the training will be regulated by the Incharge of the hospital/dispensary and the concerned Principal.

(*c*) A student may be permitted to carry out internship in the hospital of the Ayurvedic college if permitted by the Principal of that college.

(*d*) All the appointments should be made by the principal, on merit and first come, first serve basis.

(5) Immediately after the declaration of results of final B.A.M.S. examination the successful students should submit their application in prescribed forms to the Principal of College.

The Principal will make the posting or appointments in the Hospital of the college in the first instance. When it is not possible to accommodate all students the posting be made to other hospital/dispensary etc. in consultation with the Incharge of that Hospital/dispensary etc.

(6) *Period of Internship* :—Six months/one year as the case may be.

(7) Application for transfer of Internship to another hospital will not ordinarily be entertained. In extra-ordinary circumstances the Principal and authority of the Hospital may consider such a transfer.

(8) Intern ratio—1 : 5

(9) *Attendance* :—Minimum attendance of each intern shall not be less than 75% in each departments separately.

(10) *Working hours* :—Not less than 8 hours suitably arranged by Superintendent or Incharge of the Hospital. Interns may be given shift rotation including night duties.

(11) A muster roll must be kept for the attendance by the Superintendent/Incharge of the Hospital and should be forwarded to the Principal every month.

(12) Every Internee shall be under administrative and disciplinary control of the Hospital where he is appointed.

(13) Interns shall obey the rules, regulations, convertions and practices of the Hospital in force and those will be laid down from time to time.

(14) No Intern shall remain absent from his/her Hospital duties without prior permission from the authorities of the Hospital.

(15) *Stipend* :—will be paid by the Principal of the college at the rate sanctioned by the Government from time to time. The Principal may recover the dues of any kind, if any, from the stipend of the intern.

(16) *Leave* :—

(i) *Casual Leave* :

(*a*) For Internship of Six months duration—Total 8 days with Stipend.

(*b*) For Internship of Twelve months duration—Total 15 days with Stipend. Provided that not more than 3 days at a time.

(ii) *Special Leave* :

(*a*) Upto 30 days during 6 months Internship.

(*b*) Upto 60 days during 12 months Internship.

(*c*) This type of leave shall be without Stipend.

(*d*) It shall not more than 20 days at a time in each of the three months.

(*e*) Prior sanction of the authorities is necessary for this type of leave.

(*f*) Leave without Stipend will not be counted towards the attendance.

(iii) Any leave or absence from the work in excess of the above will be treated as absence and the intern shall have to complete the required attendance at his own cost without any Stipend or remuneration.

(iv) All such leaves and attendance of the intern should be forwarded to the Principal of the college.

(17) *Completion Certificate* :—On satisfactorily completion of the internship the Principal/Head of the Institution shall forward to the University a certificate to the effect that the intern has satisfactorily completed his/her internship.

The University in turn will issue the final completion certificate to the Internees.

(18) The whole of the scheme will be supervised and controlled by the Dean of the Faculty in consultation with the concerned Principal.

(19) Notwithstanding any thing contained in this scheme, the University reserve the right to take any action it thinks fit in this respect without assigning any reason or justification therefore.

(20) The University reserves the right to make amendments or to alter these rules or change the scheme as a whole as it thinks fit to be enforced.

" Guidelines for Training Programme "

(1) Training of the Internees during the period of Internship shall be regulated by the Principal and the Superintendent or Incharge of the Hospital where an intern undertakes his internship.

(2) The Internee shall be entrusted with the clinical responsibilities under the control and supervision of Senior Medical officers only.

(3) The Intern should be given as much as possible clinical work in each department.

(4) The training in the Hospital shall include case-taking evaluation of symptomatology, investigations made therefore, the Samprapti Vigyan and differential diagnosis arriving at a diagnosis and the management especially through Ayurved.

(5) For the above purpose as Intern should be exposed to training in different departments as follows :

Sr. No. Name of the Department	For 6 months Internship	For 12 months Internship
(i) Kayachikitsa	2 months	4 months
(ii) Shalya Shalakya	2 months	4 months
(iii) Prasuti Tantra Strirog and (iv) Family Welfare activities, Community Medical National Health Programme etc.	2 months	4 months

(i) Department of Kayachikitsa :

(*a*) All routine work such as case taking investigations, diagnosis and management of common diseases.

(*b*) Treatment of allergic manifastatic and management of analphylectic shock.

(*c*) Routine clinical pathological work e.g. Haemoglobin estimation, haemogram, urine analysis and microscopic examinations, blood parasites Sputum, examination, Stool examinations etc. Interpretation of Laboratorical data and clinical findings and arriving at a diagnosis.

(*d*) Training in routine ward procedures such as—

(i) Giving Injection.
(ii) Intraveinoles Infusions and Blood Transfusions.
(iii) Panchakarma Procedures and Technique regarding Poorva Karma, Pradhan Karma and Paschat Karma.
(iv) Lambur Puncher.
(v) Abdominal and Thorasic paracentesis.
(vi) E.C.G. recordings.
(vii) Collection of Blood Samples for Pathology etc.

(ii) **Department of Shalya Shalakya :**

1. Intern should be trained to acquaint with the diagnosis and management of common surgical disorders.
2. Management of certain Surgical emergencies such as shock, Acute Abdomen etc.
3. Practical Implementation of aseptic and antiseptic techniques, sterilisation etc.
4. Intern should be involved in pre-operative and post-operative managements.
5. Practical use of anesthetic techniques and uses of anesthetic drugs.
6. Intern should work in casuality unit as far as possible and should be made acquainiated with medicolegal problems.
7. Radiological procedures clinical interpretation of X-ray plants I.V.P., Bameal, Myelograms etc.
8. Surgical procedures and routine ward techniques such as—
   (a) Suturing of fresh cut in cised, wounds.
   (b) Dressing of wounds, burns, ulcers etc.
   (c) Incision of absoss
   (d) Excisicion of eyetes.
   (e) Verisection etc.

(iii) **Department of Prasuti Tantra, Stri-Rog and Kaumar Bhritya :**

1. Antenatal and Post-natal problems and their remedies, Ante-natal and Post-natal case.
2. Management of normal and abnormal labours.
3. Ante-natal and Post-natal emergencies.
4. Minor obstetric surgical procedures etc.
5. Care of newborn.
6. Important paediatric problems and their management.

(iv) **Family Welfare and Community Health and National Health Programme :**

Intern should be well acquainted with following :

1. Various community based health activities and health programme.
2. National programme of health education personal hygiene nutrition, family welfare etc.
3. Control communicable diseases e.g. Tuberculosis, Leprosy Sexually transmitted diseases and other communicable diseases.
4. Control of diseases adopted in National Health Programme e.g. Maleriya, Filaria, TB, Leprosy, Blindness etc.
5. Immunisation programme—Tripple Antigen, and Cholara, Typhoid Vaccine, B.C.G. etc.

(v) **Medicolegal Aspects :**

Such as giving unfit and fitness certificates, death certificates, Court procedures.

" Maintainance or Records "

(1) Each Internee shall have to maintain a detail record of minimum of 10 cases in each department during his internship duly signed by the Medical Officer concerned. The record shall be complete in all respect such as care-taking, clinical examination investigations, evaluation of symptomatology and Samprapati Vigyan, Treatments and follow-ups.

(2) Internee will be required to carry-out any selective assignment if given to him by the Medical Officer incharge.

(3) Medical Officer concerned will supervise the training programme, record work of internees and will make a report to that effect to the Superintendent or incharge of the hospital.

11. Examination

11.1 In the question paper, there should be optional questions, the question paper may be of objective type and there shall be five questions in each paper to be attempt.

11.2 The Universities and examining bodies should ensure that atleast 50% of the examiners in theory as well as in practical should be from other Universities and the Examiners appointed must have atleast five years teaching experience of the subject.

11.3 In practical examination 50% marks should be allowed to the internal examiners and 50% marks shall remain at the disposal of the external examiner.

11.4 (i) A candidate obtaining 70% marks in the subject shall be awarded distinction in the subjects.

(ii) A candidate obtaining an aggregate of 75% in the following subjects be declared passed in final examination with honours :—

1. Padarthvigyan.
2. Shariracharana Vigyan/Sharirakriya Vigyan.
3. Dravyaguna Vigyan/Rasashastra.
4. Kayachikitsa/Rog Vigyan.
5. Shalya Tantra/Shalakya Tantra/Prasuti Tantra.

(iii) Only those candidates will be considered for honours or distinction who have passed the degree examination in first attempt each part. As regards distinction of subjects only those will be qualified for distinction who passed the respective professional examination in the first attempt.

11.5 The minimum pass marks shall be 50% in theory and practical separately in each subject.

12.

Subjects	*No. of Papers*	*Total marks in theory*	*Total marks in Practical/Oral*
1. History of Ayurved	one	100	—
2 Sanskrit	two	200	50
3. Padarath Vigyan	two	200	50
4. Astang Sangrah	one	100	50
5. Sharira Rachana Vigyan	two	200	200
6. Sharira kriya Vigyan	two	200	100

7. Swasth Vritta	two	200	100
8. Dravyagun Vigyan	two	200	200
9. Rasashastra Bhaisaja Kalpana	two	200	100
10. Agad tantra, Vyavahar Ayurved Avm Vidhi Vaidyak	one	100	100
11. Rog Vigyan Avm Vikriti Vigyan	two	200	100
12. Charak Samhita	one	100	50
13. Prasuti Tantra Avm strirog	two	200	100
14. Kaumar Bharitya	one	100	100
15. Kaya Chikitsa	four	100	100
16. Shalya Tantra	two	200	100
17. Shalakya Tantra	two	200	100
18. Charak Samhita	one	100	50

13. **Number of Lectures Practicals, and Demonstrations for Various Subjects**

Subject	*Lecture*	*Practicals & Demonstrations*
Subject of First professional		
1. History of Ayurved	60	—
2. Padarth Vigyan	150	30
3. Sanskrit	150	—
4. Astang Sangrah	60	—
5. Sharir Rachana Vigyan	210	210
6. Sharir Kriya Vigyan	210	90
Subject of second professional		
7. Svasth Vrit	180	50
8. Dravya Gun Vigyan	180	90
9. Ras Avm Bhaisajya	180	90
10. Rog Vigyan Avm Vikriti Vigyan	180	90
11. Charak Samhita	100	—
12. Agadh Tantra, Vyavahar Ayurved Avm Vidhi Vaidyam	100	50
Subject of third professional		
13. Prasuti Tantra Avm Stree Roga	150	In Hospital 3 months
14. Kaumar Bhritya	90	1 month
15. Kaya Chikitsa	400	12 months
16. Shalya Tantra	210	6 months
17. Shalakya Tantra	210	6 months 2 E.N.T. Dental Surgery
18. Charak Samhita	100	—

2 months—ophthalmology
2 —,,— E.N.T.
1 month—Dental Surgery
1 month—Aatiya

Note :—The period of theory and practical shall not be less than 45 minutes (one hour) duration. The duration of the practical of clinical subjects and Rachana Sharir (Dissection) shall be of atleast 120 minutes (two hours).

13.2 The clinical training in the hospital attached with college to the students shall be as below :—

(i) Kayachikitsa (In door & out door)			12 months
(*a*) General	6 months		
(*b*) Panch Karma	2 months		
(*c*) Manas Rog	15 days		
(*d*) Sarwaramak Rog	15 days		
(*e*) X Ray	1 month		
(*f*) Aatiya	2 months		
(ii) Shalya Tantra (In door)			6 months
(*a*) General	5 months	(atleast one month in O.T.)	
(*b*) Aatiya	1 month		
(iii) Shalya Tantra (In door & out door)			4 months
(*a*) General	3 months	(atleast one month)	
(*b*) Aatiya	1 month		
(iv) Prasuti Tantra Avm Stree Rog	3 months		
(v) Kaumar Bharitya	1 month		

14. **Qualifications and Experience for Teaching Staff**
(Applicable for new recruitments)

14.1 *Essential*

(i) A Degree in Ayurved from a University established by law or a statutoty Board/Faculty/Examining Body of Indian Medicine on its equivalent as recognised in IMCC Act, 1970.

(ii) *Experience*

(*a*) For the post of Professor :—Total teaching experience of ten years in the Department is necessary out of which there should be five years teaching experience as Reader/Asstt. Professor or ten years Experience as a Lecturer in the concerned subject wherever the posts of Reader, Asstt. Professor do not exist.

(*b*) For the Post of Reader/Assistant Professor — Total teaching experience of five years in the subject is necessary out of which there should be three years teaching experience as Lecturer in the Subject Concerned.

(*c*) For the Post of Lecturer — Total teaching experience of three years as Demonstrator or Junior Lecturer is necessary, for Post-Graduate no teaching experience is required.

(iii) Adequqte knowledge of Sanskrit.

14.2 *Desirable*

(i) Original published papers/books on the subject

(ii) A Post-graduate qualification in the subject from a recognised institution/university established by law.

However, for the following subject the Post-graduate qualification as noted against the subject be admissible.

Name of subject	*Discipline of Post-graduate*	
1. Swasth Vritta	1. Kaya Chikitsa	2. Basic Principle
2. Agad Tantra	1. Kaya chikitsa	2. Dravya Gun
3. Padarth Vigyan/Samhita/Itihas	Basic Principle	
4. Rog Vigyan	Kaya Chikitsa	
5. Sharir Rachana/Sharirakriya.	1. Sharir	2. Basic Principle
6. Shalakya	1. Shalakya & Shalya	2. shalya
7. Nischatna Avm Kshakiran	shalya and shalakya	

साडे चार-वर्षीय आयुर्वेदाचार्य
पाठ्यविवरणम्
प्रथम व्यावसायिन् परीक्षा:

संस्कृतम्

ई प्रश्न पत्रे प्रत्येकं	१००	अंका:
मौखिक परीक्षा	५०	अंका:
व्याख्यान	१५०	

प्रथमपत्रम् - १०० अंक

प्रथमपत्रम् — व्याकरणे	—	लघुसिद्धान्त कौमुदी	६० अंका:
अनुवादे	—	अनुवादचन्द्रिका चक्रधर हंग	२० अंका:
अशुद्धिसंशोधन	—	संशोधन साधारण पुस्तक सापेक्ष भविष्यति	१० अंका:

द्वितीयपत्रम् — १०० अंक

वैद्यकीय सुभाषितानि १-२० अध्याया: डॉ. भास्कर गोविंद घाणेकर	४० अंका:
आयुर्वेदीय हितोपदेश—वैद्य रणजीतराय देसाई	३० अंका:
पंचतंत्रम्—अपरीक्षितकारकम्	३० अंका:

अष्टांग संग्रह:

स्वामस्थानमात्रम्	—	१०० अंका:
मौखिक	—	५० अंका:
व्याख्यान	—	५० अंका:

व्यावसायिन् परीक्षाः

आयुर्वेदेतिहासः

प्रश्नपत्रम्–एकम् शतांकाः
व्याख्यानानि – ६०

१. प्राग्वैदिकः प्रागैतिहासिकश्च कालः ।
२. वैदिककालस्य निर्धारणम् आयुर्वेदस्यशाश्वतत्वम् अनादित्वं च । वैदिककाले आयुर्वेदस्य स्थितिः । वेदेष्वायुर्वेदः, तस्योपवेदत्वम् ।
३. उपनिषत्स्वायुर्वेदः । पुराणेष्वायुर्वेदः—व्याकरणे काव्य साहित्ययोश्चायुर्वेदः । कौटिल्यी-यार्थशास्त्रे आयुर्वेदः । श्रमण बौद्ध साहित्ययो आयुर्वेदः ।
४. आयुर्वेदावतरणम् । आयुर्वेदस्य आत्रेय, धन्वन्तर्यादी परम्पराः । वेदकालीनाः आचार्याः—ब्रह्मा, दक्षप्रजापतिः, अश्विनिकुमारौ, इन्द्रः, भास्करः, वरुणः, प्रभृतयः । समुद्रमंथनम् । अमृतोत्पत्तिः, । धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
५. श्रमण वाङ्मये आयुर्वेदस्य परम्परा । आयुर्वेदस्य साहित्यनिर्माणे जैनाचार्याणामवदानम् ।
६. संहिताकालः तस्य निर्धारणम् । संहिताकाले आयुर्वेदस्य स्थितिः । आत्रेय, धन्वन्तरि संप्रदायो उभययो परम्पराः । भारद्वाज, पुनर्वसु, आत्रेयः, दिवोदासः, धन्वन्तरिः, कश्यपः, हिरण्याक्षः, भार्गवः, बाल्हीकः, वार्योविदः, कृष्णात्रेयः, कृष्णभारद्वाजः, प्रभृति ऋषयः ।
७. संहिता प्रवर्तकाः आचार्याः—अग्निवेशः भेलः, जतुकर्णः, पाराशरः, हारीतः, क्षारपाणिः सुश्रुतः, करवीर्यः, औरभ्रः, औपधेनवः, पौष्कलावतः गोपुररक्षितः, जीवकः, नमिःविदेहः प्रभृतयः ।
८. प्रतिसंस्कारः आचार्याः—चरकः, दृढबलः, नागार्जुन-भृतयाः ।
९. संग्रहकालः—तस्य निर्धारणम् । संहिताग्रंथानां टीकाकाराणां—जेज्जटः—चक्रपाणिडल्हण गंगाधरवराहमिहिरःभट्टारहरिश्चन्द्रारुणदत्तदीनामन्यटीकाकाराणां च परिचयः कालः, विशिष्टवर्णनाक्रमाश्च । ग्रंथसंग्राहकाः—भावमिश्रः, शारङ्गधरः, वृंदः, माधवकरः, भैषज्य-रत्नावलि वसव राजीययोः ग्रंथकर्तारौ ।
१०. रसशास्त्रस्योद्भवकालः विकासक्रमःच, रसशास्त्रस्य महत्त्वं वैशिष्ट्यं व्यापकत्वम् च । रसतंत्रप्रवर्तकानामाचार्याणां परिचयः कालश्च ।
११. वृक्षविज्ञानं, पशुचिकित्साविज्ञानं—चानयोः प्रवर्तकाः नकुलः अश्वघोषः, पालकाप्य, प्रभृतयः ।
१२. अर्वाचीनकालः—कालावधिः, कालस्यास्य ग्रंथकर्तारः, गणनाथसेनयामिनी भूषणयादवजी त्रिकमजी आचार्य प्रभृतयः ।
१३. आयुर्वेदस्य सार्वभौमत्वम् सुमेर-बाबुल, असुर-मिश्र-चीन-फारस-अरब-कम्बुजादि-दक्षिण पूर्व देशेष्वायुर्वेदस्य प्रसारः ।
१४. एलोपैथीजनकस्य हिपोक्रेट्सस्योपरि आयुर्वेदस्य प्रभावः, यवनैः भारतीयविषयानामुपा-दानम्, भारतीयविदुषां ग्रीसगमनम्, अलेक्जेण्डरद्वारा भारतालोकप्रसारः, ग्रीसभारतयोः पुराकालात् सम्बन्धः, ग्रीसदेशे शस्त्रवैदकस्य प्रसारः ।
१५. भारतालोकप्रसारसम्बन्धि अशोकस्य शिलालेखाः ।
१६. बृहत्त्रयीलघुत्रययोरैतिहासिकमनुशीलम् ।

१७. स्वातन्त्र्योत्तरकाले आयुर्वेदस्य विकाससम्बन्धीगतिविधयः—शिक्षा परम्परायाः विकासः विभिन्न समितीनां गठनं सुझावाश्च । आयुर्वेदानुसन्धानसम्बन्धीगतिविधयः, विषयानुसारं ग्रंथ-लेखनप्रवृत्तयः, विभिन्नविषयानवलम्ब्य लिखिताः ग्रंथाः, वैद्यानां संगठनात्मकाः गतिविधयः ।

१८. आयुर्वेदीयपत्रपत्रिकाणां प्रकाशनप्रवृत्तिः, इतिवृत्तं विकासश्च ।

१९. विश्वस्वास्थ्यसंगठनम् ।

आलोच्य ग्रंथाः

१. काश्यपसंहितायाः उपोद्घातस्य भारतीय भैषज्यसमर्थनं परिच्छेदः ।
२. रसयोगसागरस्य उपोद्घातः
३. प्रत्यक्षशारीरम् उपोद्घातः
४. आयुर्वेद का इतिहास — वैद्य सूरमचन्द
५. आयुर्वेद सूत्र — पं. रामप्रसाद जी
६. आयुर्वेद का बृहत् इतिहास — वैद्य अत्रिदेव गुप्त
७. हिस्टरी ऑफ आयुर्वेद — जी. एन्. मुखोपाध्याय
८. इण्डियन मेडिसीन इन दि क्लासिकल एज — वैद्य प्रियव्रत शर्मा
९. वेदों में आयुर्वेद — रामगोपाल शास्त्री
१०. वाग्भट विवेचन — वैद्य प्रियव्रत शर्मा
११. चरक चिन्तन — वैद्य प्रियव्रत शर्मा
१२. आयुर्वेद का वैज्ञानिक इतिहास — आचार्य प्रियव्रत शर्मा
१३. आयुर्वेद के प्रभावक जैनाचार्य — आचार्य राजकुमार जैन
१४. जैनायुर्वेद साहित्य का इतिहास — डॉ. राजेंद्र प्रकाश भटनागर
१५. अथर्ववेद एवम् आयुर्वेद — करमबलकर
१६. हिस्टरी ऑफ इण्डियन मेडिसीन — जॉली
१७. हिन्दू मेडिसीन — जिम्मर
१८. आयुर्वेदिक मेडिसीन—पास्ट अॅण्ड प्रेझेन्ट — पं. शिवशर्मा
१९. अवर ग्लोरियस हॅरिटेज — डॉ. रुस्तमजी वकील
२०. हिस्टरी ऑफ आयुर्वेद — डॉ. कुटम्बिया
२१. साइन्स अॅण्ड फिलॉसफी ऑफ इंडियन मेडिसीन — डॉ. उडुप्पा के. एन्.
२२. हिस्टरी ऑफ आयुर्वेद फ्रॉम प्री—मौर्यन टू कुषाण पीरियड — डॉ. ज्योतिर्मित्र
२३. आयुर्वेद मटेरिअल इन बुद्धिस्ट लिटरेचर — डॉ. ज्योतिर्मित्र
२४. ल्युमनरीज ऑफ इण्डियन मेडिसीन — डॉ. श्रीकण्ठमार्थ
२५. एन्शिएन्ट साइन्टिस्टस् — ओ. पी. जग्गी

द्वे प्रश्नपत्रे प्रत्येक १०० अंकाः
मौखिक परीक्षा ५० अंकाः

प्रथमपत्रम् — पूर्णांकाः १०० व्याख्यानानि १५०

भाग—क

१. दार्शनिक पृष्ठभूमि, पदार्थविज्ञानं च । ५० अंकाः

दर्शन शब्दस्यार्थः तस्य व्यापकता च, दर्शनस्य उद्भवः, दर्शनानां संख्या, श्रेणिविभजनम्, षड्दर्शनानि, अन्य भारतीय दर्शनानां सिद्धान्तानां परिचयः, आयुर्वेदोपरिदर्शनानां प्रभावः, आयुर्वेदेन संबंधितानि दर्शनानि, आयुर्वेदीय स्वतंत्र भौतिकदर्शनम्, आयुर्वेदीय पदार्थविज्ञानस्योप-योगिता पदार्थ लक्षणम्, पदार्थविभजनम् संख्या च, भावपदार्थाः अभाव पदार्थश्च ।

२. द्रव्य विज्ञानीयम्—

द्रव्यस्य लक्षणम्, द्रव्यसंख्या, द्रव्याणामन्य भेदाः, पृथिव्याः लक्षणं भेदाश्च, जलस्य लक्षणं भेदाश्च, तेजसः, लक्षणं भेदाश्च, वायोः लक्षणं भेदाश्च, आकाशस्य लक्षणं भेदाश्च, वायोराकाशस्य सिद्धिः च, पंचमहाभूतानि महाभूतानां लक्षणं गुणाः, महाभूतानां सत्वादिगुणाः, महाभूतानामुत्पत्ति तेषां परस्परानुप्रवेशश्च, कालनिरूपणम्, काल शब्दस्योत्पत्तिः, शब्दस्य परिभाषा लक्षणं च, कालयौकाधिकः भेदाः, आयुर्वेदे कालस्य महत्त्वं। दिशा निरूपणम्, आत्मनः लक्षणं, आयुर्वेद सम्मत आत्मालस्य। भेदाः, परमआत्मा अथवा परमपुरुषः, अतिवाहिकपुरुषः सूक्ष्मशरीरयुक्त आत्मा वा, राशिपुरुषः स्थूलचेतनं शरीरं वा, चिकित्स्य—पुरुषः कर्मपुरुषो वा, संयोग पुरुषः षड्धात्वात्मकः पुरुषे वा देहातिरिक्त आत्मजः अस्तित्वम्, आत्मनः लक्षणम्, आत्मायाः ज्ञानस्य प्रवृत्ति, आत्मायाः उत्पत्तिः, मनोनिरूपणम्, मनसाः लक्षणम्, मानसाः गुणाः, मनसा विषयः एवम् कर्मः, मनसा स्थानम्, तमसः द्रव्यत्व खण्डनम्, आयुर्वेददृष्ट्या द्रव्याणां व्यावहारिक अध्ययनम्।

भाग—ख ५० अंकाः

३. गुणविज्ञानीयम्—

गुणानां, लक्षणम्, गुण संख्या, वैशेषिकगुणाः, कर्मण्यसामान्यगुणाः, आध्यात्मिकगुणाः, परादिसामान्यगुणाः, गुणानां परिचयः, वैशेषिकगुणानिरूपणम्, शब्दस्योत्पत्ति भेदाश्च, स्पर्शरूपरसगंधाः। कर्मण्यसामान्यगुणाः, गुरु—लघु—शीत—उष्ण, स्निग्ध—रुक्ष—मंद—तीक्ष्ण—स्थिर—सर, मृदु—कठिन, पिच्छिलविशद, श्लक्ष्ण—खर, सूक्ष्म—स्थूल द्रव—सांद्राः। आध्यात्मिकगुणाः—बुध्दिःइच्छा व्देषः, सुखं दुखं प्रयत्नम्। परादिसामान्यगुणाः—परात्वापरत्वं युक्तिः संख्या—संयोगः विभागः पृथकत्वं परिमाणं, संस्कार अभ्यासश्च। न्यायोक्ता चतुर्विंशतिगुणाः, गुणानां साधर्म्य वैधर्म्य च द्रव्येषु व्वालपलभ्यमानो गुणाः, गुण प्राधान्य निरूपणम्। चरकोक्तानां ४१ गुणानां न्यायोक्त चतुर्विंशतिगुणानां च समन्वयः।

४. **कर्मविज्ञानीयम्**—कर्मलक्षणं भेदाश्च, लौकिक कर्मप्रकाराः न्यायोक्त कर्मभेदाः आयुर्वेददृष्ट्या कर्मणः व्यावहारिकाध्ययनम्।

५. **सामान्य विज्ञानीयम्**—सामान्य निरूपणम्, लक्षणम्, आश्रयःभेदाश्च। आयुर्वेददृष्ट्या सामान्यस्य व्यावहारिकमध्ययनम्।

६. **विशेष विज्ञानीयम्**—विशेष निरूपणं, लक्षणं, भेदाश्चः प्रवृत्तिरुभयस्य तु विवेचनीयम्। आयुर्वेददृष्ट्या विशेषस्य व्यावहारिक अध्ययनम्।

७. **समवाय विज्ञानीयम्**—समवायस्य लक्षणम्, आयुर्वेददृष्ट्या तस्य व्यावहारिक अध्यनम्।

८. **अभावविज्ञानीयम्**—अभावस्य लक्षणम्, भेदाश्च, प्रागभावः प्रध्वंसाभावःअत्यन्ताभावः अन्योन्याभावश्च वर्णनम्।

तृतीय प्रश्न पत्रम् — पूर्णांकाः १००

भाग—क — अंकाः ५०

१. **प्रमाण निरूपणम्**—प्रमाणस्य लक्षणम्, प्रमा—प्रमेय—प्रमाता प्रमाण, अप्रमा—स्मृति—भ्रान्ति वर्णनम्। प्रमाण संख्या विषयमतमतान्तराणि। विविध प्रमाणेष्वष्टविधप्रमाणानां समावेशः, आयुर्वेदसम्मत प्रमाणम्, आयुर्वेदशास्त्रे प्रमाणसंदर्भे परीक्षाशब्दस्य व्यावहारः।

२. **प्रत्यक्ष प्रमाण निरूपणम्**—प्रत्यक्ष लक्षणम्, ज्ञानोत्पत्ति प्रकारः, इंद्रियाणाम् स्वरूप लक्षणम्, तेषां श्रेणीविभाजनम् संख्या वर्णनम् च. ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, उभयेन्द्रिय वर्णनम्, इंद्रियविषयवर्णनम्, इन्द्रियस्य भौतिकत्वम् च, पंच—पंचक वर्णनम्, इन्द्रियवृत्तिनाम्, त्रयोदशकरण वर्णनम्, करणेषु अन्तःकरणस्य प्राधान्यम्, अंन्तःकरणस्य वृत्तिनां वर्णनम्, प्रत्यक्ष भेदाः, निर्विकल्प सविकल्प वर्णनम्, सन्निकर्षस्य स्वरूपम् भेदाश्च,

सामान्य लक्षण–ज्ञानम्, लक्षण प्रत्यासत्तियोजनाश्च वर्णनम्, आयुर्वेदे इन्द्रिय संनिकर्षस्य स्वरूपम्, वेदना–अधिष्ठानम्, वेदनानाशस्य हेतुः, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्व विचारः, विविध यंत्र द्वारा प्रत्यक्षस्य विस्तार वर्णनम्, प्रत्यक्षेऽपि अन्य प्रमाणां आवश्यकता वर्णनम्, प्रत्यक्षस्यबाधकं, आयुर्वेदे प्रत्यक्षप्रमाणस्योपयोगिता वर्णनम् ।

३. **अनुमान निरूपणम्** -अनुमानस्य स्वरूपं लक्षणं च, चरकोक्त अनुमानस्य अन्योक्त भेदाश्च वर्णनम्, पंचावयव वर्णनम् च, लिंग परामर्श, अन्वयव्यतिरेकी, केवलान्वयी वर्णनम्, न्यायोक्त अनुमानस्य भेदाः, हेतु स्वरूपम्–भेदाश्च, अहेतुः सद्हेतुः हेत्वाभासः, व्याप्तिविमर्शः, दृष्टान्तस्वरूपम्, तर्क स्वरूपम्, महत्वम् च, आयुर्वेदे अनुमान प्रमाणस्य उपयोगिता ।

४. **आप्तोपदेश प्रमाण निरूपणम्** -आयुर्वेदे आप्तोपदेशस्य प्राधान्यं, तस्य लक्षणं, स्वरूपम् च आगमप्रमाणम्, शास्त्रस्य लक्षणम्, ऐतिह्य प्रमाणं च, निघण्टु, शब्दप्रमाण, तर्कसंग्रहानुसारेण शब्दस्य लक्षणं भेदाः, चरकोक्त शब्दस्य लक्षणं भेदाश्च वर्णनम्, शब्दार्थ बोधक वृत्तिनां वर्णनम्, वाक्य स्वरूपं एवं वाक्यार्थज्ञाने हेतुः, आकांक्षा, योग्यता, सान्निधिः, शक्तिग्राहक वर्णनं च ।

५. **युक्तिप्रमाण निरूपणम्** युक्तिप्रमाणस्य अर्थः, स्वरूपम्, लक्षणम् च, युक्तिप्रामाण्य विचार युक्तिप्रमाण वैशिष्ट्यं च ।

६. **उपमानप्रमाण निरूपणम्** उपमान प्रमाण निरूपणम्, आयुर्वेद सम्मत उपमानस्य लक्षणम् आयुर्वेदे अस्य उपयोगिता च ।

७. **अन्य प्रमाण निरूपणम्**—अर्थापत्ति निरूपणम्, अनुपलब्धिः, अभाव प्रमाणम्, सम्भवप्रमाणम्, चेष्टाप्रमाणम्, परिशेष प्रमाणम् इतिहास प्रमाणम च ।

भाग–ख - ५० अंका:

८. **कार्यकारण भाव: विविधवादश्च वर्णनम्**—कारणस्य स्वरूप भेदाश्च, समवायि असमवायि निमित्त कारणानां वर्णनम्, आयुर्वेदे कार्यकारणभावस्य महत्वम्, सत्कार्यवादः, परमाणुवादः, क्षणभंगुरवादः, पिलुपाकः, पिठरपाकः, अनेकान्तवादश्च ।

९. **सृष्टिउत्पत्ति कुमारतत्वनिरूपणम्** सृष्टि अथवा सर्ग निरूपणम्, प्रकृतः अथवा अव्यक्तस्य महत्तत्वस्य अहंकारस्य च उत्पत्ति वर्णनम्, इन्द्रियाणाम् पंचजन्य पंचमहाभूतानां च उत्पत्ति वर्णनं तत्व निरूपणम्, पञ्चीकरणम् च, आयुर्वेदीय सृष्टिक्रम वर्णनम्, चरकोक्त चतु तत्व वर्णनम्, अष्टौप्रकृतय, षोडशविकाराः, क्षेत्र–क्षेत्रज्ञयोः व्यक्त अव्यक्तोः साम्यान्तर वर्णन, प्रकृति पुरुषयोः साधर्म्य वैधर्म्य वर्णनम्, प्रकृति पुरुषयो संयोगे कारणम् त्रिगुण निरूपणम् सत्वरजतम लक्षणानि, त्रिगुणानां, अन्योन्याश्रियत्वम्, पुनर्जन्मं, चतुर्विध प्रमाणेन पुनर्जन्मसिद्धि वर्णनम्, मोक्ष अपुनर्भवयोः, सर्ग–लययोः आधुनिकदृष्ट्या तुलनात्मक अध्ययनम् ।

१०. **तंत्रयुक्तिविज्ञानीयम्** तंत्रयुक्ति परिभाषा, उपयोगिता, प्रयोजनम्, संख्या, पंचदशविध व्याख्या, सप्तशकल्पना, सप्तदशताच्छील्य, एकविंशति अर्थाश्रयाः, तंत्रगुणाः, चतुर्दश तंत्र, आयुर्वेददृष्ट्या व्यावहारिक अध्ययनम् ।

मौखिकम् – पूर्णांक : ८०

आलोच्य ग्रंथा:

१.	पदार्थविज्ञान	आचार्य रामरक्ष पाठक
२.	आयुर्वेदीय पदार्थविज्ञान	—वैद्य रणजीत राय
३.	आयुर्वेद दर्शन	आचार्य रामकुमार जैन
४	पदार्थविज्ञान	—कालीकर
५.	पदार्थविज्ञान	—बलवन्त शास्त्री

६. कणाद गौतमीय —
७. सांख्यतत्त्व कौमुदी —गजानन शास्त्री
८. सायको पैथालॉजी इन इंडियन मेडिसीन —डॉ. एस. पी. गुप्त
९. चरक एवं सुश्रुत के दार्शनिक विषय का अध्ययन —ज्योतिर्मित्र आचार्य
१०. चरक —सुश्रुत एवं वाग्भट के उपयोगी अंश ।

शारीर रचना

प्रथम प्रश्नपत्रम् — १०० [illegible]

भाग-क — ५० अंकाः

[illegible]	१००
प्रायोगिक	[illegible]
व्याख्यान	[illegible]
क्रियात्मक	[illegible]

१. **शरीरोपक्रम —**

शरीरशारीरयोः व्याख्या शारीरज्ञान प्रयोजनं, षडंगत्वं, शरीरशास्त्र विभागः मृतशोधनं संरक्षणं [illegible]

२. **अभिनिर्वृत्ति शारीरम् —**

धातुभेदेन पुरुषसंगठनं, शरीरस्य पांचभौतिकत्वं, सूक्ष्मत्वं च, कर्मपुरुष [illegible] त्रिदोषमयत्वं, दोषधातुमूलकत्वं ।

३. **गर्भशारीरम् —**

गर्भस्य परिभाषा, सूक्ष्म गर्भशारीरं, धातुअवयवानां सूक्ष्मरचनात्मक परिचय [illegible] पुष्पं, गर्भाधानं, कोषविभजनं, बीज बीजभाग बीजभागावयवानि, आनुवंशिकी सिद्धान्तं [illegible] विकासः, गर्भवृद्धिकराः भावा देहप्रकृति सत्वकृत्यादिः, गर्भपोषण अपरा निर्माण, नाभिनाड़ी निर्माण, आहुलिदायककारणानि, गर्भस्यमातृपरतन्त्रताभूल आधार, स्तरनिर्माणं, अंगप्रत्यंग निर्माणं, विविध-संस्थानानां विकासः तत्सम्बन्धितानां विकृतमश्च ।

४. **प्रमाणशारीर —**

अंगुलिसंख्येयम् तथा अंजलि संख्येय प्रमाणं ।

भाग-ख — ५० अंकाः

५. **अस्थिशारीरम् —**

अस्थीनां संख्या, अस्थिस्वरूप रचना कार्यादि भेद पुरस्सर वर्णनं, समस्त अस्थीनां अस्थि भवन सम्पूर्ण वर्णनंच, प्रत्येक अस्थिनः शल्यतंत्रीय महत्त्वं चः ।

६. **सन्धिशारीरम् —**

अस्थिसन्धीनां सामान्य रचना, सन्धिवैश्यम् प्रकारः भेदश्च, स्नायुमांसपेशिभिश्च सम्बंधित चैव वर्णनम्, संधीना शल्य तंत्रीय महत्त्वं च ।

७. **सिराधमनी स्रोतस् शारीरम्—**

रक्तवह संस्थानस्य महत्त्वम्, हृदयस्य संरचना, सिराधमनी स्रोतसानाम् व्याख्या, [illegible], उत्पत्ति स्थानं, शाखाप्रशाखा वर्णनम्, धमनी सिराजाल तेषां, कार्याणां, सादृश्यकार्य भेदश्च वर्णनम्, शरीरस्य अग्नि सोमयत्वं वर्णनम् ।

८. लसिका संस्थानम्–

लसिका–प्रपिका, लसिका, ग्रन्थिका सुसिरा, वाहिन्यश्च वर्णनम् ।

९. पेशीशारीरम्–

पेशीनां स्थानानि, स्वरूपाणि प्रकारभेदाश्च, संख्या उद्गमनिवेशा: नाडी प्रदाया: तेषां कार्यं विवरणानि च । पेशीनां महत्वं ।

१०. परिभाषा शारीरम्–

कुर्च:, कण्डरा:, जाल:, एवं संघात शारीरं च ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम् — गुणांका : १००

भाग १ — अंका: ५०

१ कोष्ठ एवं आशय शारीरम्–

कोष्ठ आशय शब्दस्य व्याख्या, कोष्ठांगानि नमानि संख्याश्च वर्णनम्, उर: प्रदेशस्य कोष्ठांगानाम्, उदरप्रदेशस्य कोष्ठांगानाम्, मुखादारस्य गुद पर्यन्तं पाचनावयवानम्, श्वास प्रश्वासावयानाम्, मूत्रवह संस्थानस्य अवयवानाम्, पुरुष, स्त्री जननांगानाम्, अवयवनाम् रचना वर्णनम् च ।

२. ग्रंथिशारीरम्–

स्रोतस् नि:स्रोतसानाम्, ग्रंथीनाम् रचना वर्णनम् ।

३. कला शारीरम्–

कला परिभाषा, सप्तकला स्वरूपाणि, भेदा:, प्रयोजनानि च वर्णनम्, हृदय फुफुस-मस्तिष्क उदरगुहासंधिषु अवस्थिता:, विशिष्टा: कलानां वर्णनम् ।

४. त्वक् शारिरम्–

त्वचा परिभाषा, स्वरूपम् भेद, प्रयोजनम् च ।

५. उत्तमांगीय । नाडी संस्थान । शारीरम्–

बृहन्मस्तिष्क, लघुमस्तिष्क, मध्यमस्तिष्क, उष्णीषक:, सुषुम्नाशीर्ष: सुषुम्ना तथा सन्निविष्ठा नाडय: तथा शीर्षण्य नाडय: शरीरस्य समस्त परिसर नाडय: स्वतंत्र नाडी संस्थानम्, अनुकम्पीयपरानुकम्पीय नाडी चक्राणि वर्णनम् ।

६. तंत्रशारीरम्–

इडा, पिंगला, सरस्वती, प्रमुखय, प्राच्योक्त नाडय: षट्चक्रस्य वर्णनम् प्राच्योक्त उत्मागीय मस्तुलुंगीय वर्णनम् ।

७. मर्मशारीरम्–

मर्मशब्दस्य व्याख्या, संख्या, स्थानादि वर्णनं विविधभेदा:, शल्यतंत्रीय महत्वम्, त्रिमर्मणा मुख्यत्वम् ।

८. अंगरेखांकानाम् एवं शरीर-विकीर्ण रचना वर्णनम् ।

९. इंद्रियविज्ञानशारीरम्–

इन्द्रियशब्दस्य निरुक्ति, संख्या, ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियाधिष्ठानां रचना वर्णनम् ।

प्रात्यक्षिक विषय

१. सम्पूर्ण शवच्छेदनम् ।

२. सम्पूर्ण अस्थिप्रदर्शनम्, कोमलावयानां कोष्ठांगानां, प्रात्यक्षिक ज्ञानम् ।

३. अंगरेखाकनं एवं शरीर–विकीर्णरचनानाम् प्रात्यक्षिक ज्ञानम् ।

क्रियात्मक अंक विभाजनम् : पूर्णांक—२००

१. विच्छेदित शरीर दर्शनम् परिचयश्च	गुण २५
२. कोमलाङ्गानां दर्शनम् परिचयश्च	गुण २५
३. अस्थनां परिचय:	गुण २५
४. मर्मशरीर परिचय	गुण २५
५. पृष्ठशरीर रेखांकनं तथा क्ष किरण चित्रेण परिचय:	गुण ३०
६. चित्रपुस्तकम्	गुण १०
७. दैनंदिनी कार्यपत्र	गुण १०
८. वस्तुनिष्ठी परीक्षण । स्पॉटिंग ।	गुण ४०
९. मौखिक	

आलोच्य ग्रंथा

१. प्रत्यक्ष शारीरम्—गणनाथ सेन
२. अभिनव शारीरम्—दामोदरशर्मा गौड
३. पारिभाषिक शब्दार्थ शारीरम्—दामोदरशर्मा गौड
४. मानव शरीर—प्रो. दिनकर गोविन्द थत्ते
५. मानवभ्रूण विज्ञान—प्रो. दिनकर गोविन्द थत्ते
६. मानवअंग रेखांकन एवं शरीर विकीर्ण रचना—प्रो. दिनकर गोविन्द थत्ते
७. मानव शरीर रचना विज्ञान—डॉ. मुकुंद स्वरूप वर्मा
८. बृहत्शारीरम्—वारियर
९. अभिनव शवच्छेद विज्ञान—हरिस्वरूप कुलश्रेष्ठ
१०. चरक-सुश्रुत-वाग्भट के शरीर सम्बन्धी सभी अध्याय
११. दृष्टार्थ शारीरम्—वैद्य प. म. आठवले
१२. मैन्युअल ऑफ प्रॅक्टिकल अनाटॉमी—कनिंग हॅम

शारीरक्रिया विज्ञान

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येक १०० अंक:

प्रायोगिक १०० अंक:

प्रथम पत्रम् गुणांका: १००

व्याख्यान २१०

क्रियात्मक ९०

विभाग १ — गुणांका: ५०

१. "शरीर" शब्दस्य व्याख्या, शरीरस्य पर्यायकशब्दानां परिचय:, "क्रिया" पदस्य व्याख्या । धातु भेदेन पुरुष संस्था परिचयश्च, षड्धातुपुरुषस्य चिकित्सीय महत्त्वं च । दोषधातु मलमूलात्मकं शारीरम् । दोषधातु मलानां पंचभूतात्मकं उत्पत्ति: । त्रिगुण त्रिदोषाणां पारस्परिक सम्बन्ध । लोकस्य पुरुषस्य च । सांख्य दोषधातु, उपधातु मलानां व्युत्पत्ति:, निरुक्ति: संख्याजन्य सामान्य परिचय:, देहप्रकृति निर्माणम्, भेदाश्च, विविध प्रकृति पुरुषानां लक्षणानि, संचय प्रकोप प्रसरादि षट् क्रियाकाल वर्णनम्, दोषाणां विकारकारित्वं व्याधिजनकत्वं च, दोषामात्र क्षय-वृद्धि कारणानि लक्षणानि च ।

२. शारीर दोषाणां विस्तृतं ज्ञानम्-वात-पित्त-कफानां च निरुक्तय:, स्वरूपाणि, गुणा:, कर्माणि, स्थानानि भेदाश्च वर्णनम् । दोषभेदानुसारेण स्थानगुण कर्माणि च वर्णनम् ।

३. प्राणवायो: विशिष्ट कर्माणि, श्वास-प्रश्वास प्रक्रिया प्राणवह स्रोतस ज्ञानम्, श्वसनपथ्यस्य ज्ञानम्, वायो: रक्त संचार:, श्वसन क्रियाया: नियंत्रणं श्वासावरोध: कृत्रिमश्वसनकर्मज, प्राणायामगत वायु: तस्य महत्त्वं च, स्रोतोगत अवशिष्ट वायुवर्णनम् ।

४. उदानवायो: विशिष्ट कर्मवर्णनम्, ध्वन्यात्मक एवं वर्णात्मक शब्द:, स्वरयंत्रस्यसामान्य परिचयश्च, वाक्-उत्पत्ति: नियंत्रणश्च ।

५. व्यानवायो: विशिष्ट कर्माणि, हृदय द्वारा रसरक्तस्य परिभ्रमणम्, हृदय वर्णनम्, हृदयस्य दोष:, हृत्कार्यचक्र:, हृदयध्वनि वैविध्यम्, हृद्गति वर्णनम्, तस्या नियंत्रणं च, हृत्कार्यविरोध: रक्तचाप:, नाडी ज्ञानं च वर्णनम् ।

विभाग २ — अंक ५०

६. शरीरस्य पोषणम्—पंचमहाभूतानुसारेण विविध आहार द्रव्यानि, रसानुसारेण आहार द्रव्योत्पत्ति:, भेदा: तथा स्वरूपानुसारेण तेषां वर्गीकरणम् आहार द्रव्याणां घटकानि तेषां गुणकर्माणि च वर्णनं जीवनीय तत्त्वज्ञानावस्थानां उत्पन्न लक्षणानि, वर्णनम्, आहार परिणामकर भावा:, पाकाग्नि:, जठराग्नि:, अच्छपित्तं, भूताग्नि धात्वग्नि नाम् वर्णनं च । दन्ताजिह्वा लालाग्रंथी ग्रसनिकाभि अन्य पाक क्रियाया:, महास्रोतासि पाकक्रिया निमित्तांगानां क्रियायाश्च वर्णनम्, आहारपाकक्रियाया: अवस्था पाक क्रियाश्च सम्पूर्ण वर्णनम्, सार-किट्ट विभजनं सारानुशोषणं च । आहारेण वातादि दोषोत्पत्त्यय:, विपाकस्य सम्पूर्ण वर्णनं च, यकृत क्रियाया: वर्णनम्, प्रतिहारिणी सिराया: वर्णनं तस्या: यकृत् सम्बन्ध वर्णनं च, आहारस्य सारभूतांशद्वारा रसादिधातो: उत्पत्ति वर्णनम्, धातुपाक वर्णनम्, एतत् सम्बन्धित विविधन्याय परिचय:, मृदुमध्य-क्रूर-कोष्ठ वर्णनम्, आमाशय प्लीहा, क्रियायाश्च वर्णनम् ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम् — गुणांका: १००

भाग क — अंका: ५०

१. आहारस्य रसधातो: उत्पत्ति वर्णनम्, रसायनी क्रिया, रसधातो:, स्थानगुण कर्माणि च । रसक्षयवृद्धि लक्षणानि, रसधातु प्रमाणम् अष्टविध सार वर्णनम्, त्वक्सार पुरुषस्य लक्षणम्, लसिकाया: उत्पत्ति कार्यम् संवहनं च ।

२. रक्तधातोत्पत्ति, स्थानम्, रक्तवहस्रोतस: क्रिया वर्णनम्, रंजकपित्तेन रसरागत्वम्, शुद्धरक्तं लक्षणम रक्तस्य विशिष्टत्वं कार्यं च वर्णनम्, रक्तस्य संगठनम्, विविधरक्तकेशिका उत्पत्ति:, रक्तस्कन्दन प्रक्रिया वर्णनम्, रक्त-वर्गस्य ज्ञानम् रक्तसार पुरुषस्य लक्षणम्, रक्तधातो: वृद्धिक्षय लक्षणानि वर्णनम् ।

३. मांसधातु वर्णनम्—उत्पत्ति:, मांस-पेशी सूत्रस्य स्वरूपम् गुणकर्म स्थान वर्णनम्, मांसवहस्रोतस् क्रियाश्च वर्णनम्, मांस-पेशी संकोच क्रिया, तज्जन्य परिवर्तन वर्णनं च । मांससार पुरुषस्य लक्षणम्, क्षय, वृद्धी लक्षणानि च ।

४. मेदोधातु वर्णनम्:—उत्पत्ति:, गुण, कर्म, स्थान वर्णनम्, मेदोवहस्रोतस्, वर्णनम्, मेदसार पुरुष लक्षणम्, तस्य क्षय वृद्धि लक्षणानि च ।

५. अस्थिधातु वर्णनम्—उत्पत्ति: स्वरूपं च अस्थि वातयो: आश्रयाश्रयी भाव वर्णनम्, अस्थिवहस्रोतसां क्रियावर्णनम्, तस्य कार्य वर्णनम्, अस्थिसारपुरुषस्य लक्षणम्, क्षय, वृद्धि लक्षणानि च ।

६. मज्जाधातु वर्णनम्—उत्पत्तिः, तस्या स्वरूप गुण कर्माणि स्थानं च वर्णनम्, मज्जासार पुरुषस्य लक्षणम्, क्षयवृद्धिलक्षणं च ।

७. शुक्रधातु वर्णनम्—उत्पत्तिः, स्थानम्, शुक्रवहस्रोतसां । वृषणयोः क्रिया वर्णनम्, तस्य स्वरूपं लक्षणम् च, शुक्रसार पुरुषस्य लक्षणम् ।

८. ओज स्वरूपं भेद—प्रमाणाम्, कार्यम्, महत्त्वम् च, तस्य स्थानम्, ओज बलयोश्च वर्णनम्, बलस्यभेदः व्याधिक्षमता वर्णनम् ।

९. उपधातोत्पत्तिः संख्या, स्तन्य स्वरूपं उत्पत्तिः, गुणकर्माणि च, आर्तवोत्पत्तिः, भेदः, स्वरूपम्, आर्तव चक्रप्रक्रिया वर्णनम्, त्वचा उत्पत्तिः, भेदः, कार्याणि, वर्णनं च ।

भाग ख — ५० अंकाः

१०. आहारमलधातुमलानां संख्या, पुरीषमूत्र स्वेद मुख्यमलानां उत्पत्तिः, स्थानम्, कार्यं च, वृक्क, वस्ति मूत्रवहस्रोतसां क्रिया वर्णनम् ।

११. पंच ज्ञानेन्द्रियाणां वर्णनम्, तेषां अधिष्ठानम्, रूप, रस, गंध आदि ज्ञान ग्रहण क्रियावर्णनम्, प्रत्येक ज्ञानेन्द्रियस्य केन्द्र स्थानस्य परिचयः ।

१२. स्वतंत्र, परतंत्र, नाडी संस्थानस्य वर्णनम्, विविध संज्ञा चेष्टा, क्षेत्राणाम्, ज्ञानम्, इडा पिंगला, सुषुम्ना एवं षट्चक्र निरूपणम् ।

१३. मनसः स्वरूपम्, अणुत्वम्, एकत्वम्, ज्ञान कर्मेन्द्रियत्वम् च, मनसः स्थानम्, संज्ञावहस्रोतस वर्णनम्, मानस विषय—चिन्त्यादिः वर्णनम्, तस्य कार्मत्वम्, संकल्पत्वम्, इन्द्रियनिग्रहत्वम् च, मनः चेतयिता आत्मा तस्य गुणः सुखदुःखानुभवः, ज्ञानोत्पत्ति कारणम् आत्मामन इन्द्रिय विषय सन्निपातत्वम्, तस्य अभावः अज्ञानम्, निद्राउत्पत्तिः, स्वप्नोत्पत्तिश्च वर्णनम्, मनोवहस्रोतस् दोष वर्णनं च । इन्द्रियग्राह्य ज्ञान संवहनम्, प्राणस्य ज्ञानमयत्वं धारकत्वं बलदायकत्वं च वर्णनम्, हृदयस्थित साधकपित्तस्य अभिप्रेतार्थ साधकत्वम्, उदान व्यानवाय्वोः इन्द्रिय प्रेरकत्वम्—बुद्धेः सहकारकत्वं सारासार विवेकत्वं च, मानस शारीर दोषयोः पारस्परिक सम्बन्धः तेषां प्रभावः, पुरुषः भिन्नत्वे मनसः भिन्नस्वरूपं वर्णनम् शारीरक्रियात्मक मनोविज्ञान तस्य विवेचनं च ।

१४. ग्रंथिसंस्थानम्—विभिन्न अन्तः स्रावा, ग्रंथीनां वर्णनं तेषां अभाव—कार्यं वर्णनं च । तेषां शारीर मानस प्रभावौ वर्णनम्, तेषां क्षय वृद्धिजन्य लक्षणानि वर्णनं च ।

प्रात्यक्षिक विषय —

१. धातु उपधातु मलानां सामान्यवस्था परिचयः

२. वातादि प्रकृति परिचय परीक्षणं च ।

३. स्वस्थपुरुषे दोषधातुमलानां समान्यक्रिया प्रदर्शनं व्याधित पुरुषः तस्य अभाव प्रदर्शनम् ।

४. अणुवीक्षण यंत्रस्य सामान्य ज्ञानम्, तस्योपयोगः, शारीरिक तंतु ज्ञानं च ।

५. मांस—पेशी क्रियायाः, नाडी संस्थान क्रियायाः, मंडूकशरीरे परीक्षणात्मकं प्रदर्शनम् ।

६. स्वाभाविकं वैकृतिकं च मूत्रावयव मात्रा निर्धारणम् ।

७. रक्त पट्टिका निर्माणम्, रंजनम्, रक्तश्वेतकण ज्ञानं परिगणना, प्रक्रिया ज्ञानं च, रक्ते रंजक पित्तस्य परीक्षणम्, तस्य प्राकृत वैकृत प्रात्यक्षिक ज्ञानम् ।

८. हीमोग्लोबिनोमीटर, हीमोसाइटोमीटर, स्फीग्मोमेनोमीटर स्फीग्मोग्राफ आदि शारीरक्रियात्मक सम्बन्धित यंत्र परिचयः, तेषां प्रायोगिकत्व ज्ञानं प्रदर्शनम् च, रक्त वर्ग विभक्त अन्य ज्ञानम्, रक्तसंग्रहं च, विविधस्कन्दन प्रवाह काल ज्ञानम्, प्रदर्शनं च ।

शारीरक्रियाविज्ञानम्

क्रियात्मक अंक विभाजनम्—	पूर्णांका: २००
दैनंदिनी कार्यविवरण पत्रम्	.. १०
दैनंदिनी प्रकृति परीक्षणम्	.. १०
आलेख:	.. १०
यंत्राणां परिचय:	.. २०
प्रयोगशालीय परीक्षणम्	.. ५०
प्रात्यक्षिक प्रकृति परीक्षणम् सार परीक्षणम् धातुउपधातु मलानां सामान्यवस्थायां परिचय:, दोषधातु मलानां सामान्य क्रिया: स्वस्थेषु, विकृति क्रिया: आतुरेषु प्रदर्शनम् मौखिकम्	५०
	२००

आलोच्य ग्रंथ—

१. अभिनय शरीरक्रियाविज्ञान	..आचार्य प्रियव्रत शर्मा
२. आयुर्वेदीय क्रियाशारीर	. वैद्य रणजीत राय
३. दोषधातुमलविज्ञान	..शंकर गंगाधर वैद्य
४. प्राकृतदोषविज्ञान	..आचार्य निरंजन देव
५. त्रिदोषविज्ञान	..उपेन्द्रनाथ दास
६. शारीर तत्त्वदर्शनम्	..हिर्लेकर शास्त्री
७. प्राकृत अग्निविज्ञान	..निरंजन देव
८. देहधात्वग्निविज्ञान	..पं. हरिदत्त शास्त्री
९. आयुर्वेदिय शारीरक्रियाविज्ञान	..डॉ. शिवकुमार गौड़
१०. अभिनव शरीरक्रियाविज्ञान	..डॉ. शिवकुमार गौड़
११. चरक, सुश्रुत एवं वागभट्ट के उपयोगी अंश	

द्वितीय व्यावसायिक परीक्षा

स्वस्थवृत्त — प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येक १०० अंका:

प्रायोगिक १०० अंका:

प्रथम प्रश्न पत्र — १०० अंका: — व्याख्यान १८०

भाग "क" वैयक्तिक स्वस्थवृत्त — ५० अंका: — प्रदर्शन ५०

१. **व्यक्तिगत स्वास्थ्यं** — स्वस्थवृत्त प्रयोजनं, स्वस्थलक्षणं, दिनचर्या, रात्रिचर्या, ऋतुचर्या, त्रयोपस्तंभा:, सद्वृत्तं, धारणीय अधारणीय वेगा:, उपवास, निदिता-निन्दिता: पुरुषा: प्रज्ञापराध, शरीर शोधनं एवं रक्षणात्मक कार्याणि, अहितकर कार्यम्।

२. **आहारविधि:** — आहारविधि:, विशेषआयतनानि, पथ्यापथ्याहार:, भोजनपाकअवधि:, आहारस्य दुष्परिणामं एवं रोग:। संतर्पण एवं अपतर्पणजन्य व्याध्य:।

आदर्श भोजनं एवं प्रमाणं, वय:–व्यवसाय–

३. **आहारस्य प्रमाणत्वं एवं पोषणं**—भोजनात्यावश्यकावयव:, आदर्श भोजनं एवं प्रमाणं, वय:–व्यवसाय– जीवनीयतत्वानां योगः।
गर्भिणी–बालक भेदेन भोजनम्। प्रोभूजन–कार्बोजवसा–खनिज–लवण–जीवनीयतत्वानां योगः। पोषणस्य सामाजिक
कार्याभाव जन्य व्याध्य:, षड्रस भोजनस्य महत्त्वं, देशानुरूप पोषणस्य मानपरीक्षा, पोषणस्य सामाजिक
परिणामम्, पोषणविषयक राष्ट्रीय कार्यक्रम:।

४. **आहारपरीक्षण** — मांस परीक्षणं, दुग्धसंगठनं एवं परीक्षणम्। दूषित मांससेवनजन्य व्याध्य:, दुग्धसेवनं।

५. **आहारद्रव्याणि** — शाकाहार–मांसाहारयो: गुणावगुणानि, दूषित मांससेवनजन्य व्याध्य:, दुग्धसेवनं। तथा शरीरे प्रभाव:।
मादक द्रव्याणां शरीरे प्रभाव:, भोजने मसाल लेप आदि द्रव्याणां उपयोग तथा शरीरे प्रभाव:।
मदिरापानं धूम्रपानादीनां शरीरे प्रभाव:।

६. **निद्रा** — योग्यनिद्रासेवनाविधि:, निद्रा एवं स्वास्थ्य, अहित निद्रा, निद्राया: शरीरस्य पुष्टताया:
अपुष्टताया: संबंध:, निद्राया: उत्पत्ति: तथा भेदं, अनिद्राया: कारणं एवं प्रभाव:।

७. **ब्रह्मचर्यं** — वीर्योत्पत्ति:, वीर्यरक्षा, वीर्यनाशस्य फलम्, जीवने ब्रह्मचर्यस्य उपयोगिता, स्वास्थ्य रक्षाया
संदर्भे स्त्री ऋतुचर्या: विवेचनम्, ब्रह्मचर्य लक्षणम्।

८. **विहार** — दिनचर्या, रात्रिचर्या, ऋतुचर्या, वेगसंधारण दोषा:, संयते स्वास्थे प्रभाव:, सद्वृत्त: आचार
रसायनं, व्यवहार आचरणं, मिथ्याविहारेण रोगाणां कारणम्।

भाग ख — ५० अंका:

सार्वजनिक एवं सामाजिक स्वस्थवृत्तम्—

१. **वायु** — वायो: गुणा:, अशुद्धय:, निवासस्थाने, प्रवेश निवासव्यवस्था, अशुद्धवायु जन्य: व्याध्य:, शुद्धि
प्रकारा:, कृत्रिमप्रवातसाधनानि तज्जा: दोषा: अशुद्धश्च। आवश्यकमात्रा, प्राकृतिक प्रवीजनं, विविधा
प्रवेशद्वारा:, कृत्रिमप्रवीजनं, निवासस्थानस्य वोपनियाम:, गुणदोषा:। वायोस्वास्थ्यमहत्त्वं, वायुपरिवर्तनं,
पर्वतायवायु:, वायुसंगठनं, अशुद्धय: एवं मिश्रणं च।

२. **भूमि तथा निवासस्थानं** — भूमिशोधनं, तापक्रम:, निवासयोग्या योग्यगृहाणि, पाकशाला, शौचालयं एवं
दुग्धशाला प्रभृतय:।

३. **जलम्** — उपयुक्तमात्रा, प्रकारा:, गुणानि, स्रोत-नदी-कूप-तडागादीनां जलं, मार्दवकाठिन्य च, विविधा:,
अशुद्धय:, अशुद्धजलस्य अनारोग्यत्वं:, जलशुद्धिप्रकारा: भौतिक–रासायनिक–यान्त्रिक विधय:, विविधा:
निस्यन्दका:, जलपरीक्षा प्रभृतय:।

४. **प्रकाश** — सूर्य प्रमय:, रश्मीनां शरीरेप्रभाव:, कृत्रिमप्रकाशसाधनानि, तेषां गुणदोषा:

५. **अपद्रव्यं** — नगरग्रामाणापद्रव्यं निवारणव्यवस्था।

६. **शौचस्थानं** — स्थायी एवं अस्थायी शौचस्थानं, मेलास्थले अस्थायी शौचस्थानं मूत्रस्थान–मलनिर्हरण
विधय:, ग्रामीणक्षेत्रे मलनिर्हरणीयोपाया:, मिश्रितपद्धति: तथा भिन्नपद्धति:, निवासस्थानात् मलनिष्का-
सनव्यवस्था, प्रणालेवायु प्रवेशव्यवस्था समुद्रेतडागे वा कलविमोचनं, भूमौमलप्रसारणम्, भूमौखन्दकं
कृत्वा मलाविसर्जनम्, अथ:निस्यन्दन रासायनिक जीवाणवीय तथा न्यायनिविधय: वायवीय तथा
अवायवीय विधय:, सरलभागसमुद्रे: प्रमाणमित्यादि।

७. **शवविनाशम्** — अग्निदाह, भौस्थापनं, विद्युत्दाह:।

८. **औद्योगिकी** — संस्थाने स्वास्थ्योपायानि, जलप्रबंधश्च:।

९. **विद्यालयस्थानं** — भवनं वायो: प्रकाशस्यच व्यवस्था:।

१०. **स्वस्थ्यनाशक विभिन्न व्यवसायानां स्वास्थ्ये प्रतिकूल–प्रभाव:**, व्यवसायजन्य वायु प्रदूषणम् तथा तस्य
स्वास्थ्ये हानिकारा: प्रभावा:।

११. संक्रामकरोगा:, जनपदोध्वंस:—संक्रामकरोग परिभाषा, विज्ञप्ति, पृथक्करण, आतुरालयस्य पृथक् विसंक्रमित-करणम्, विसंक्रमणस्य प्राकृतिक-रासायनिक-भौतिकाश्रयवा:, आर्द्र-उष्ण वाष्प-द्वारा विसंक्रमणं, विसंक्रामकयन्त्रम्, विषमज्वर-मसूरिका-प्लेग-वातज्वर प्रभृति संक्रामकरोगाणां ज्ञान प्रतिबोधश्च। व्याधिक्षमत्वप्रकारा:। संसर्गज एवं कुप्रसंगज रोगा:-फिरंग-उपदंश-उष्णमेहादीनां तत्प्रकारा:।

१२. चिकित्सालयभवनं स्थानं – प्रकाशादिव्यवस्था, आतुरसुविधासाधनानि, कार्यकर्तृसुविधा साधनानि अन्तरंगाविभाग:, पंचकर्मागार:, शस्त्रकर्मागार: पृथक्करणं चिकित्सालय: प्रभृतय:।

१३. मृत एवं वातावरण ज्ञानं।

द्वितीय प्रश्नपत्र — १०० अंका:

प्रथम विभाग—योग एवं निसर्गोपचार: ५० अंका:

भाग "क"—योग

१. योग शब्दस्य व्युत्पत्ति एवं तत् विविध व्याख्या:।

२. योगस्य उत्पत्ति एवं प्रयोजनम्।

३. हठयोगस्य व्याख्या एवं प्रयोजनम्।

आयुर्वेदस्य एवं योगस्य सम्बन्ध:।

आयुर्वेदे योगस्य वर्णनम्।

स्वास्थ्यरक्षणे योगस्य महत्त्वम्।

७. योगाभ्यासस्य प्रतिबंध: एवं योगा: सिद्धिकर भावा:।

८. यमा: एवं नियमा:।

आस[illegible] उपयोगिता एवं स्वास्थ्ये प्रभावा:।

निम्न प्रमुख आसनानां ज्ञानं :—

१०. आसन : स्वस्तिकासन, गोमुखासन, वीरासन कूर्मासन, कुक्कुटासन, उत्तानकूर्मासन, धनुरासन, [illegible]न, पश्चिमोत्तानासन, मयूरासन, शवासन, सिद्धासन, पद्मासन, सिंहासन, सर्वांगासन, शीर्षासन, पवनमुक्तासन, भुजंगासन, वज्रासन, सुप्तवज्रासन, मत्स्यासन, योगासन, चक्रासन।

११. योगे मिताहारस्य एवम् अहित भोजनस्य लक्षणम्।

[illegible] काले पथ्यं अपथ्यं किम्।

[illegible] प्राणायाम: भ्रामरी प्राणायाम:।

[illegible] काल:, अवसर-प्रवर-मध्यम क्रमेण लक्षणम्।

[illegible] कार्यम्।

[illegible] काले भोज्य एवम् अभोज्यम्।

[illegible] युक्त फलम्।

[illegible] प्रतिकारा:।

[illegible] लक्षण: [illegible]नम्।

[illegible]

१६. [illegible] भेद[illegible], सूर्यभेदनं-उज्जयी-शीतली-शीतकारी-भ्रामिण-भ्रामरी-मूर्च्छा-प्लावनी।

[illegible] अन्तरंगा: एवं परिचय:।

१८. योगे [illegible] महत्त्वं एवं ध्यानस्य मानसिक स्वास्थ्य प्रभाव:।

१९. राजयोग:।

२०. इडा-पिंगला-सुषुम्नानां वर्णनम्।

२६. बंध–मूल, जालन्धर, औड्डियान भेदेन।
२७. आयुर्वेदः, समस्तयोगः एवं तस्मिन् सुख-दुखस्य निवृत्तिः।
२८. योगे मोक्षे सर्वेषां वेदनानां अभावः।
२९. सत्याबुद्धिः, योगअधिकारश्च।
३०. मोक्षस्य लक्षणम् एवं तस्य उपायाः।
३१. मुक्तात्मानः लक्षणम्।
३२. नैष्ठिकी चिकित्सा।
३३. यौगिकी क्रियाणां शारीरिक मानसिक दोषेषु प्रभावः।
३४. संस्थानानुसारेण यौगिक क्रियाणां विभाजनं एवं प्रभावः।

भाग ख — निसर्गोपचारः

१. निसर्गोपचारस्य महत्त्वम् एवं प्रयोजनम्।
२. जलस्य महत्त्वम्, शीतोष्ण भेदेन चिकित्सायां जलस्य उपयोगिता।
३. पादप्रक्षालनं-वमनं-धौति-अस्ति-स्नानम् एवं पाद-हस्त-पृष्ठदंश मेहन भेदेन स्नानस्य प्रकाराः तथा जलपट्टिकानां उपयोगः।
४. बाष्पस्नान तस्य प्रकाराः, स्थानिक एवं सार्वदैहिक भेदेन एवं उपकरण भेदेन च।
५. मृत्तिकामज्जनम् एवं चिकित्सायां तस्य उपयोगिता।
६. सूर्यप्रकाशस्य महत्त्वं, आतप स्नानस्य विधिः एवं तस्य भेदानि।
७. मर्दनस्य भेदानि एवं गुणाः तथा तस्य चिकित्सायां महत्त्वम्।
८. उपवासस्य चिकित्सायां महत्त्वं।
९. विश्रामे चिकित्सायाम उपयोगिताः।

द्वितीय विभाग — ५० अंकाः

प्राथमिक स्वास्थ्य संरक्षणं, परिवार कल्याण, मातृ–शिशु कल्याणम् एवं राष्ट्रीय कार्यक्रमः।

१. प्राथमिक स्वास्थ्यसंरक्षणस्य परिभाषा, महत्त्वपूर्ण अंगानि कठिनता, स्वरूपम्, देशः–राज्येः प्राथमिक स्वास्थ्य संगठनस्य रचना, प्रशासनिक नियंत्रणम्, आयुर्वेद चिकित्सा पद्धते जनशक्तयाः वर्तमाने तथा सम्भविते योगदानम्।
२. परिवार कल्याण कार्यक्रमम् — जनसंख्या समस्या, जनसंख्यावृद्धि एवम् आर्थिक विकास। जनसंख्या विशेषता एवं जीवनस्य गुणवत्ताः, जनसंख्यावृद्धिः एवं पर्यावरणम्, जनसंख्या शिक्षेणां एवं सामान्य शिक्षायो सम्बन्धः जनसंख्याः। विभिन्न सिद्धान्ताः, भारतवर्षस्य जनसंख्या नितिः।

परिवार कल्याण कार्यक्रम :–इतिहास-स्वरूप एवम् उपलब्धयः, परिवार कार्यक्रमस्य विविधः पद्धतयः परिवार कल्याण कार्यक्रमे, राजकीय एवम् अराजकीय चिकित्सालयः राजकीय एवं स्वयं व्यवसाये व्यस्त संलग्न। चिकित्सकानां शिक्षकाणां एवं छात्राणां संभवितं योगदानम्।

३. राष्ट्रीय कार्यक्रम — मलेरिया-नेत्रान्ध राज्यक्षमा-कुष्ठनिवारण प्रभृति राष्ट्रीय कार्यक्रमस्य स्वरूपम्।
४. मातृ-शिशु कल्याण कार्यक्रमम् — मातृशिशु कल्याण कार्यक्रमस्य उद्देश्यं महत्त्वम्, कार्यक्रमस्यांगानि, रोगप्रतिरक्षणम् उपायाः, बालकेषु कृत्सूचिकर्माणि, भारतवर्षे मातृ-शिशु-कल्याणस्य विभिन्नानिकार्य-कर्माणिः।
५. विश्व-स्वास्थ्य संगठनं, आल्मा-अत्ता घोषणापत्र, राष्ट्रीय स्वास्थ्य नीतिः एवं तस्य आयुर्वेदस्य एवम् अन्य भारतीय चिकित्सा पद्धते महत्त्वम्।
६. स्वास्थ्य प्रशासनम् :–स्वास्थ्य एवं चिकित्सा विभागस्य देशः राज्य स्तरेण स्वरूपम्। अन्तरराष्ट्रीय केन्द्रीय-प्रदेशीय एवं स्थानिक स्वास्थ्य नियमानि।

७. स्वास्थ्य विषयक सांख्यिकी संकलन, संकलन विधिः, लक्ष्यम्, जन्म, मृत्यु संख्या, मृत्योः वास्तविक प्रमाण करणम्।

प्रात्यक्षिक विषयाणि

१. प्रतिमर्श, अंजन, धूप, गंडूष एवं कवलानां प्रत्यक्ष परिचयम्।
२. धौत्यादि यौगिक षट्क्रियाः प्रत्यक्ष परिचयम्।
३. कोऽपि षष्ठ योगासन एवं केषामपि बहुयोगासनानाम् प्राणायामान्तर्गत पूरक-रेचक कुम्भकानाम् प्रत्यक्ष परिचयम्।
४. जलसंस्थान निरीक्षणम्।
५. मलनिष्कासन-संस्थान निरीक्षणम्।
६. दुग्धयोजनायाः निरीक्षणम्।
७. कुष्ठाश्रम निरीक्षणम्।
८. औद्योगिक संस्थान निरीक्षणम्।
९. प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र निरीक्षणम्।
१०. मातृ-शिशु कल्याण निरीक्षणम्।
११. परिवार कल्याण केन्द्र निरीक्षणम्।

प्रत्यक्ष परीक्षा अंक विभाजन .. १०० अंकाः

१.	प्रात्यक्षिक पुस्तिका	
२	वैयक्तिक स्वस्थवृत्त	.. १० अंकाः
३.	सार्वजनिक एवं सामाजिक स्वस्थवृत्त	.. २० अंकाः
४.	योग एवं निसर्गोपचारस्य अन्तर्गत क्रियायाः प्रत्यक्ष करणम्	.. ३० अंकाः
५.	प्राथमिक स्वास्थ्य संरक्षण, परिवार कल्याण एवं राष्ट्रीय कार्यक्रम	.. २० अंकाः

आलोक्य ग्रंथाः —

१.	स्वस्थवृत्तसमुच्चय	..पं. राजेश्वरदत्त शास्त्री
२.	स्वास्थ्यविज्ञान	..डॉ. भास्कर गोविन्द घाणेकर
३.	स्वास्थ्यविज्ञान	..डॉ. मुकुंद स्वरूप वर्मा
४.	आयुर्वेदीय हितोपदेश	..वैद्य रणजीतराय देसाई
५.	योग और आयुर्वेद	..आचार्य राजकुमार जैन
६.	स्वस्थवृत्त विज्ञान	..डॉ. रामहर्ष सिंह
७.	आयुर्वेदीय स्वस्थवृत्त	..जल्लूकर
८.	हठयोगप्रदीपिका	..स्वात्माराम योगेन्द्र
९.	यौगिक योग पद्धति	..
१०	प्राकृतिक चिकित्सा	..श्री केदारनाथ गुप्त
११.	प्राकृतिक चिकित्साविज्ञान	..वर्मा
१२.	प्राकृतिक चिकित्सा विधि	..शरद प्रसाद
१३.	जनसंख्या शिक्षा सिद्धान्त एवं उपादेयता	..डॉ. निर्मल साहनी
१४.	हेल्थ एडमिनिस्ट्रेशन इन इण्डिया	..एस. सी. सील
१५.	स्वस्थवृत्तम्	..डॉ. शिवकुमार गौड़
१६.	चरक-सुश्रुत-वाग्भट आदि के उपयोगी अंश।	
१७.	हेल्थ एण्ड फेमिली वेलफेयर	..टी. एल. देवराज
१८.	सचित्र योगासन दर्शिका	..डॉ. इन्द्र मोहन झा

अगदतंत्र, व्यवहारायुर्वेद: विधि वैद्यकञ्च

भाग–क

अगद तंत्रम्–विष तंत्रम् ..५० अंकाः

प्रश्नपत्र एकम्	१०० अंका:
प्रायोगिक एकम्	१०० अंका:
व्याख्यान	१०० अंका:
प्रदर्शन	५० अंका:

१. (१) अगद तंत्रस्य निरुक्तिः, विषस्य परिभाषा, प्राणाचार्यस्य कर्तव्यानि, विष स्य उत्पत्तिः विष योनिः विषक्रियाः वा विषस्य प्रकाराः भेदाः वा स्थावर विषस्य अधिष्ठानानि । जंगम विषस्य अधिष्ठानानि ।

(२) विष परीक्षणम्–स्वरूपम्, पाचभौतिकी परीक्षा । उत्पत्त्यनुसारं, गुणानुसारं, गुणानां प्राणिसु परीक्षणम् । संभाव्य रोगाश्च ।

२. विषदन्ताः लक्षण । विषस्य अन्नपान वस्त्रादि अधिष्ठानानि । विषाक्त भोजन परीक्षणं, विष संकटानि, शंका विषम्, विषकन्या म प्राचीन युगे सामरिकः विषप्रयोगः तस्य प्रतिकारः च, जले जलाशये च विषप्रयोगः, भूमौ, अग्नौ, वर्षे च विष प्रयोगः । वायुमण्डले विषप्रयोगः ।

३. (१) उपविषस्य संख्या, दूषी विषस्य गरविषस्य च परिभाषा, विषलक्षणानि, चिकित्सा च विषस्य दश लक्षणानि ओजसः विषगुणानां भेदः विष रोगः, वेगान्तरम् वेग लक्षणानि चिकित्सा च ।

(२) विविधानां स्थावरविषाणां गंधकाम्लादीनां कृत्रिमविषाणां च परीक्षण, लक्षणतः गुणतश्च, तेषां मारकमात्रा, मारकसमयः, मारकलक्षणानि, चिकित्सा च, शवच्छेदे दृश्यमानलक्षणानि अपि ज्ञातव्यानि ।

४. विषस्य सामान्य चिकित्साक्रमः तथा चरकोक्त उपक्रमा, मंत्राणि, अरिष्ट बंधनम्, उत्कर्षणं, निष्पीडनं, चूषणम्, अग्निः परिषे अवगाहनं, रक्तमोक्षणं:, वमनं विरेचनम् उपधानं, हृदयावरणं, अंजन, नस्यः, धूपः, लेह, औषधः, प्रधमनः, प्रतिसारणं, प्रतीति–भैषज्य, आस्थापनं, लेपः, मृतसंजीवन ।

५. मद्य विषः—मद्यविषस्य दोषः गुणाच । मद्यातिरेकस्य त्रयः अवस्था विशेषः । मदात्यय लक्षणानि चिकित्सा च ।

६. जंगम विषः—सर्पविषः, विषसर्पाणां भेदाः, सर्पदंश लक्षणानि चिकित्सा च । वृश्चिक विष–लूता–विष–मूषक विष लक्षणानि, चिकित्सा च । अलर्क विष लक्षणानि साध्यासाध्यता चिकित्सा च ।

७. उपविष वर्णनम्:—लक्षणानि चिकित्सा च । कुपीलुः, भल्लातकः, अहिफेनः, जयपालः, धत्तूरः, भंगा अर्कः, मदारः, स्नुही, कलिहारी, गुंजा, अश्वमारः ।

८. खनिज विषनाम:—पारदः–नाग–वंग–गिरिपाषाण–ताम्र–विष प्रभावं लक्षणानि चिकित्सा च ।

९. आहार विष वर्णनम्:—विषलक्षणानि, विरुद्ध द्रव्य सेवनम्, गुणविरुद्धः, कालविरुद्धाः, मात्रा विरुद्धाः, स्वभाव विरुद्धः च । आहार विषस्य सामान्य चिकित्सा ।

१०. भारत देशे सामान्यतः प्रयोगविषये विषाणं परिचयः । वर्गीकरणम्, तेषां सेवने उत्पन्न लक्षणानि, निदानम् चिकित्सा च । शवच्छेदे दृश्यमान लक्षणानि विषपान संदिग्धे चिकित्सकस्य कर्तव्यः ।

भाग—ख

व्यवहारायुर्वेद: विधि वैद्यक—

१. व्यवहारायुर्वेदस्य परिभाषा, न्यायालय तथा तत्सम्बन्धी विवेचनम्, आरक्षेः । पुलिसा परीक्षणम् सवपीना, चिकित्सकस्य साक्षी । चिकित्सकस्य प्रमाणपत्रम् मृत्युकालीनः लिखितः मौखिको च, साक्षी–विषयक अभिप्रायः तयोर्नियमाः ।

२. आयुर्विवेचनम्, आयुर्विनिर्णयः, परिचय ।
३. मृत्यु—तस्य व्यवहारायुर्वेद पक्षः । प्रकाराणि, चिन्हानि, मृत्युत्तर संकोचः, मृत्युकाल-निर्णयः ।
४. अभिघात प्रकाराणि, भेदानि, तथा व्यवहारायुर्वेददृष्ट्या परीक्षणं, दाह विद्युर्दानि ।
५. व्यभिचार तथा अप्राकृतिक कर्म, गर्भपात, भ्रूणहत्या, नपुंसकता, वंध्यत्वम्, कौमारीस्य व्यवहारायुर्वेदीय परिज्ञानम् ।
६. उन्माद, तस्य व्यवहारायुर्वेदीय विवेचनम् ।
७. चिकित्सकस्य कर्तव्याणि, आचारः नियमः, व्यावसायिक अधिकारः गोपनीयता ।
८. धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनमेवायुर्वेदस्य परम्-प्रयोजनम् ।
९. अधर्म सर्वथा रोगकार वाद धर्मपालनमावश्यकमेव ।
१०. कायिकवाचिक-मानसिक–भेदभिन्नपापानि ।

क्रियात्मकम्

१.	मृत्यूत्तर शव परीक्षणम्	..१०
२.	न्यायालये साक्षी ज्ञानम्	..१०
३.	विषविज्ञान संग्रहालय प्रदर्शन	.. ५
४.	विषद्रव्याणां परिचय	

क्रियात्मक गुणांकाः १००

१.	प्रतिदिन कार्यम्	..१०
२.	मृत्यूत्तरे शव परीक्षणस्य तालिका	..२०
३.	विषद्रव्यस्य ज्ञानम्	..१५
४.	मौखिक	..५०

आलोच्य ग्रंथाः —

१. विधिवैद्यक व्यवहारायुर्वेद विज्ञान
२. विषविज्ञान एवं अगदतंत्र—डॉ. वीरचन्द्र पाठक
३. अगदतंत्र—आचार्य पं. रमानाथ द्विवेदी
४. व्यवहारायुर्वेद एवं विषविज्ञान—डॉ. पटवर्धन एवं युगलकिशोर गुप्त
५. बसवराजीयम
६. कौटीलीय अर्थशास्त्र उपयोगी अंश
७. अगदतंत्र—श्री. यामिनी भूषण राय
८. चरक-सुश्रुत एवं वाग्भट् के उपयोगी अंश
९. मेडीकल इथिक्स एण्ड मेडीकल लॉज इन इंडिया—डॉ. एम. एस. मेहता
१०. मेडीकल ज्युरीस प्रूडेंस—मोदी

द्रव्यगुण विज्ञानम्

प्रश्नपत्र प्रत्येकं	:	१०० अंकाः
क्रियात्मक	:	२०० अंकाः
व्याख्यान लिखित	:	१८०
क्रियात्मक	:	९०

द्रव्यगुण विज्ञानम्—प्रथम प्रश्नपत्रम्

१०० अंका:

भाग—क

५० अंका:

१. द्रव्यगुणशास्त्रस्य लक्षणम् मौलिकपदार्था: द्रव्यगुण रसविपाकवीर्य प्रभाव कर्माणि, एतेषां सामान्य परिचय: ।

२. द्रव्यस्य लक्षणे, पांचभौतिकत्वं, औषधत्वं, द्रव्य प्राधान्ये युक्तय: ।

३. द्रव्यस्य वर्गीकरणम् चेतनाचेतनभेदेन, कार्यकारण-भेदेनेनच, उत्पत्तिभेदेन, योनिभेदेन, प्रयोगभेदेन च वर्गीकरणम्-रसस्कंदा शीतउष्ण वीर्यभेदेन वर्गीकरणं चंदनादि अगुर्वादि वर्ग: दोषकर्म भेदेन द्रव्यवैविध्यं, संशोधन द्रव्यम्, उद्भवकुलाकृतिवयोभेदेनौषधानां विभाग: चरक—सुश्रुत—वाग्भटोक्ताश्च गुणानां तुलनात्मकं ज्ञानं अन्यनिघण्टूनां वर्गीकरणपद्धति: ।

४. गुणस्य निरूपित: लक्षणानि भेदा:, गुर्वादि परादिगुणानां सोदाहरणेन विस्तृत ज्ञानम् । गुणप्राधान्ये युक्तय: ।

५. रसस्य निरूपित: अर्था:, लक्षणं, रससंख्या निर्धारणे विभिन्न आचार्याणां मत विवेचन पुर:सरं सामान्य सिद्धान्त निरूपणम् । रसानां पांचभौतिकत्वं, निवृत्ति-विशेषक्रम: रसानुरसयो: भेद:, रसानां वैशिष्ट्यं-भौतिकसंघटनं च ऋतुप्रभावा:, भौतिकनिष्पत्ते:—निर्धारण रसोपलब्धिहेतव:, रसस्य रूपान्तरं, सौभाग्य रूपेण वर्गीकरणम्, षड्रसानां लक्षणं, गुणं, कर्माणि रस गुणानामुत्तम् मध्यमाधमत्वेन व्यवस्था सापवाद निर्देश ज्ञानम् । दोष दूष्या रसानां शमनकोपनत्वम् । औषधै: आहारे च रसानां प्रयोगक्रम: ।

६. विपाकस्य निरूपित: लक्षणं, विपाक निर्धारणे विभिन्नमतानि तद् विवेचन पुर: सिद्धान्त स्थापनम् । विपाकानां गुणकर्माणि विपाकतारतम्यम्, विपाकोपलब्धि: हेतु, रस विपाकयोर्भेद, विपाकप्राधान्ये युक्तय: ।

७. वीर्यस्य निरूपित:, लक्षणं वीर्य स्वरूप निर्धारणे विभिन्नमतानां प्रतिपादन पुर:सरं सामान्य सिद्धान्त निरूपणम् । वीर्य संख्या विषये विचार: । वीर्येषु भूतोत्कर्ष विचार:, वीर्यकर्माणि, वीर्योपलब्ध: हेतु: वीर्य निर्धारणे सामान्य सिद्धान्त निरूपण पुर:सरं सापवाद निर्देश: । सोदाहरणेन वीर्य प्राधान्य निरूपणम् ।

८. प्रभावस्य निरूपित: लक्षणं, प्रभावजन्य कर्माणि । विचित्रप्रत्ययारब्धत्वम् प्रभाव प्राधान्य निरूपणम् ।

भाग—ख

.. ५० अंक

९. द्रव्याश्रित रसादिगुणानाम् परस्परं सम्बन्धनिरूपणम् ।

१०. कर्मस्य निरूपित: लक्षण, स्वरूप, भेद, प्राचीनार्वाचीनदृष्ट्या कर्मप्रक्रिया विवेचनम् । कर्माणि वर्गीकरणम् द्रव्यकार्मुकतया विविध परीक्षणम् । निम्नांकितानाम् चैतादृशानां कर्मवाचक पदानां सोदाहरणेन विस्तृत विवेचनम् । यथा—दीपनं, पाचनं, संशोधनं, संशमनं, अनुलोमनं, संस्रंसनं, भेदनं, रेचनं, लेखनं, ग्राही, स्तम्भनं, मदकारी, प्रमाथि, व्यवायिविकाशी ।

११. आकृति, गुण, कर्म, जाति, कार्यप्रसिद्धी साधर्म्येण, औद्भिदगणानां निरूपणम् । यथा दशमूलम्, त्रिविध, पंचमूलम्, पंचवल्कलम्, पंचपल्लवा:, त्रिफला:, त्रिकटु:, त्रिमद:, चतुरूषण:, पंचकोलम्, षडूषण, चतुर्बीज, जीवनीयगण: अष्टवर्ग:, त्रिजातकम्, चतुर्जातक, पंचतिक्तम्, अम्लपंचकम्, महापंचविष, उपविषादि: जांगमेषु—क्षीराष्टकम्, मूत्राष्टकम्, पित्तपंचकम्, भौमेषु—लवणपंचकम्, क्षारद्वयं, क्षाराष्टकमंच ।

१२. द्रव्याणाम नामकरण पर्यायकज्ञनस्यचाधार: । देशभूमि प्रविभाग: द्रव्याणाम् संग्रह: संग्राह्य द्रव्य-स्वरूपम्, संग्रह विधिज्ञानम् । औद्भिद-द्रव्याणामवयवभेदेन संग्रहविधि, संग्रहकाल ज्ञानम्, वीर्यभेदेन द्रव्याणां संग्रहणम् । आहार द्रव्याणाम् जागम द्रव्याणाश्च संग्रहणम् संग्रह द्रव्याणां संरक्षण विधि, भेषनागारम्, संग्रहीरा द्रव्याणां शुष्कार्द्र विधिभि: सुरक्षणम् । मान परिभाषा, पौतव, द्रवय पाय्य मानानि प्राचीनार्वाचीनभेदेन विवेचनम् ।

१३. द्रव्याणां विविधा शुद्धय: तेषां शोधनं, कृत्रिम द्रव्यज्ञानम् ।

१४. प्रशस्त भेषजं, भेषज प्रयोग:, प्रयोज्याङ्गानि, द्रव्याणां संयोगविरोधश्च । औषधयोग: मात्रा सम्बन्धि विचार निरूपणम् । मात्रा निर्धारणे, वयोबल, लिंग, अग्नि, दोष, दुष्य, व्याधि, कोष्ठ द्रव्यप्रकृति अभ्यास, सत्व, देश, काल, कल्पादिनां विचार: । अनुपान व्यवस्था, भैषज्यकाल, भैषज्य प्रयोग मार्गाणां वर्णनम् । औषधं व्यवस्था पत्र लेखनविधि ज्ञानम् ।

१५. द्रव्यगुणशास्त्रस्य संक्षेप्तेतिहास:, प्राचीनकाले वेदेषु द्रव्यगुण शास्त्रस्य बीज, आयुर्वेदीयं संहितासु द्रव्यगुणाभिधानम् ।

मध्यकाले–अष्टांग निघण्टु, पर्याय रत्नमाला, धन्वन्तरि निघण्टु, शोढल निघण्टु, हृदयदीपक, सिद्धमंत्र प्रकार, माधवकृत द्रव्यगुण, चक्रपाणि, द्रव्यगुण संग्रह, मदनफल निघण्टु, राजनिघण्टु, कैयदेव निघण्टु, प्रभृतिनां ग्रंथानां कालकर्तृविषय । विषय व्यवस्था परिचयश्च । अर्वाचीन विद्भिद निर्मितमन्येषां द्रव्यगुण ग्रंथानाम् परिचयम् ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम् .. पूर्णांका: १००

भाग–क .. अंका: ५०

१. अधोलिखितानां द्रव्याणां गणकुल परिचय, मुख्य पर्याय, अंगप्रत्यंग वर्णनम् दोषाधिष्ठान भेदेन कर्मज्ञान आमायिक प्रयोग, विशिष्टमात्रा, कल्पा: – औषधियोगाश्च विषौषधीनां विषाक्तप्रभावस्तन्निवारणयो-पायश्च । सम्यक् विवेचनम् ।

१. वत्सनाभ	२. अतिविषा	३. गुडूची	४. पाठा
५. दारुहरिद्रा	६. अहिफेनम	७. वरुण:	८. तुवरक:
९. नागकेशर	१०. शाल	११. भल्लातक	१२. नागबला
१३. शाल्मलि:	१४. गोक्षुर:	१५. चांगेरी	१६. निम्बुक:
१७. बिल्व	१८. गुग्गुलु:	१९. तेजोहृवा	२०. निम्ब:
२१. ज्योतिष्मती	२२. कर्कटश्रृंगी	२३. भल्लातक	२४. शिग्रु
२५. पलाश:	२६. अपराजिता	२७. मधुयष्टि	२८. यवासा
२९. शालिपर्णी	३०. पृश्निपर्णी	३१. करंज	३२. लताकरंज
३३. कपिकच्छु	३४. शरपुंखा	३५. बाकुची	३६. कांचनार
३७. अशोक:	३८. शिरीष:	३९. आरग्वध	४०. खदिर
४१. हरीतकी	४२. बिभीतक	४३. आमलकी	४४. लवंग
४५. जम्बु	४६. दाडिम्ब	४७. धातकी	४८. इन्द्रवारुणी
४९. कुष्माण्ड	५०. मण्डूकपर्णी	५१. पटोल	५२. हिंगु:
५३. शतपुष्पा	५४. मिश्रेया	५५. धान्यक	५६. अजमोदा
५७. यवानी	५८. जीरक	५९. कृष्णजीरक	६०. मंजिष्ठा
६१. मदनफल	६२. गन्धप्रसारणी	६३. जटामांसी	६४. भृंगराज
६५. पुष्करमूलम	६६. कुष्ठम्	६७. चित्रक	६८. विडंगम्
६९. लोध्र	७०. सप्तपर्ण	७१. कुटज	७२. सर्पगन्धा

७३. करवीर	७४. अर्कद्वयम	७५. साकरवद्वयम्	७६. कुपीलु:
७७. किराततिक्ता:	७८. शंखपुष्पी	७९. विकृता	८०. कष्टकारी
८१. बृहती	८२. अश्वगन्धा	८३. मसूर:	८४. पारसीक यवानी
८५. कटुका:	८६. ब्राह्मी	८७. श्योनाक:	८८. पाटला
८९. वासा	९०. निर्गुंडी	९१. अग्निमन्थ:	९२. भारंगी
९३. गंभारी	९४. तुलसी	९५. द्रोणपुष्पी	९६. पुनर्नवा
९७. अपामार्ग	९८. मरीचम्	९९. पिप्पली	१००. जातीफलम्
१०१. त्वक	१०२. कर्पुरम्	१०३. अगरू	१०४. चंदनम्
१०५. एरण्ड	१०६. दन्ती	१०७. अर्जुन	१०८. उदुम्बर
१०९. भंगा	११०. देवदारु	१११. तालीसपत्र	११२. हरिद्रा
११३. आद्रक	११४. एलाद्वयम	११५. रसोन	११६. कुमारी
११७. शतावरी	११८. वचा	११९. मुस्तकम्	१२०. उशीरम्
१२१. पिप्पलीमूल	१२२. पलाण्डु.		

२.०. अधोलिखितानां द्रव्याणां सामान्य परिचय गुणाश्च ।

१. ममीरा	२. निर्विषा	३. उपकुंचिका	४. काण्डीर
५. चव्यम	६. चम्पक:	७. सीताफलम्	८. काष्ठदारू:
९. पातालगरुडी	१०. गिरीपर्पट:	११. कमलम्	१२. कुमुदम्
१३. सत्यानाशी	१४. मखान्नम्	१५. पर्पट:	१६. सर्षप
१७. राजिका	१८. चंद्रशूर:	१९. खूबकला	२०. तोदरी
२१. मूलकम	२२. तिलपर्णी	२३. हिंस्रा	२४. व्याघ्रनखी
२५. करीर:	२६. वनप्सिका	२७. विकन्तक	२८. पुन्नाग
२९. सुरपुन्नाग	३०. तमाल:	३१. सर्ज:	३२. वृक्षाम्ल
३३. अश्वकर्ण:	३४. लताकस्तुरी	३५. पारीष:	३६. खत्नी
३७. कार्पास	३८. मुचकुन्दम्	३९. पिशाचकार्पास	४०. आवर्तनी
४१. परुषकम्	४२. गांगेरुकी	४३. गुडशर्करा	४४. धन्वन
४५. अतसी	४६. चुंचु:	४७. कर्मरंग:	४८. बीजपूरक:
४९. सुदाम	५०. हरमल	५१. अम्लवेतस	५२. अरलु:
५३. इंगुदी	५४. बोलम्	५५. सल्लकी	५६. कुवरु
५७. मांसरोहिणी	५८. बदरम्	५९. उन्नाब:	६०. द्राक्षा
६१. अस्थिसंहारक	६२. अरिष्ट:	६३. कोशाम्र:	६४. आम्र:
६५. तिन्तिडीक:	६६. प्रियालम	६७. अंकोट:	६८. स्मीमस्सर्गा
६९. गुंजा	७०. अगस्त्यम्	७१. शयन्ति	७२. नीली
७३. शंखपुष्पी	७४. अश्मन्तक:	७५. गोरक्ष:	७६. मुद्गपर्णी
७७. माषपर्णी	७८. बीजक:	७९. शिंशपा	८०. पारिभद्र:
८१. वीरतरु	८२. अम्बिका	८३. शमी	८४. पलांग:
८५. चक्रमर्द:	८६. कासमर्द	८७. मेथिका	८८. रक्तचंदनम्
८९. विदारी	९०. चक्रस्या	९१. कुलत्थ:	९२. लिनिश:
९३. इरिमेद	९४. मार्कण्डिक	९५. आर्वतकी	९६. बब्बूल:
९७. लज्जालु:	९८. तरुणी	९९. वातम्	१००. पद्मकम्
१०१. पाषाणभेद	१०२. पर्णबीज	१०३. सिल्हक:	१०४. पैद:

१०५. तैलपर्णी	१०६. हिज्जलम्	१०७. मदयन्तिका	१०८. शृंगाटक:
१०९. सप्तचक्रा	११०. एरण्डकर्कटी	१११. त्रपुसम	११२. कटुतुम्बी
११३. कोषातकी	११४. जीमूत:	११५. धामार्गव:	११६. इक्ष्वाकु:
११७. बिम्बी	११८. कारवेल्लक:	११९. गर्जरम्	१२०. चोरक:
१२१. नाडीहिंगु:	१२२. कदम्ब:	१२३. हरिद्रु:	१२४. तगरम्
१२५. दमनक:	१२६. पौहार:	१२७. सहदेवी	१२८. मुण्डी
१२९. आकारकरभ:	१३०. अरण्यजीरकम	१३१. कुकुन्दर:	१३२. मेण्डु:
१३३. आयापानम	१३४. दुग्धफेनी	१३५. छिक्किका:	१३६. कासनी
१३७. रास्ना	१३८. मधूक:	१३९. बकुलम्	१४०. लोध्र
१४१. पारिजातक:	१४२. जाती	१४३. यूथिका	१४४. तिन्दुकम
१४५. पीलु:	१४६. कमरखंक:	१४७. जीवन्ती	१४८. मेषश्रृंगी
१४९. मूर्वा	१५०. कतकम	१५१. त्रायमाणा	१५२. श्लेष्मांतक
१५३. गोजिव्हा	१५४. अध:पुष्पी	१५५. वृद्धारु	१५६. कृष्णबीजम
१५७. आखुपर्णी	१५८. अमरवल्ली	१५९. काकमाची	१६०. कटुपीरा
१६१. ताम्रपर्ण:	१६२. सूची	१६३. हृत्पत्री	१६४. रोहितक:
१६५. तिलम	१६६. सैरेयक:	१६७. कोकिलाक्ष:	१६८. कालमेघ:
१६९. उटंगनम	१७०. माण्डीर:	१७१. प्रियंगु	१७२. पुतिहा
१७३. जूफा	१७४. पर्णयवानी	१७५. पलषक:	१७६. अश्वगोलम
१७७. गोरक्षगंज्जा	१७८. चुकम	१७९. पीतमूला	१८०. इश्वरी
१८१. कीटमारी	१८२. सुगन्धवास्तुक:	१८३. कंकोलम्	१८४. पत्रम
१८५. मेदासक:	१८६. बदाक:	१८७. स्नुही	१८८. काम्पिल्लक:
१८९. पुत्रजीवक:	१९०. भूम्यामलकी	१९१. स्वर्णक्षीरी	१९२. कंकुष्ठ:
१९३. जयपाल:	१९४. नागवल्ली	१९५. वट:	१९६. अश्वत्थ:
१९७. प्लक्ष:	१९८. तूद:	१९९. काकोदुम्बर:	२००. चिरबिल्व:
२०१. फणस:	२०२. अक्षोटक:	२०३. कट्फलम्	२०४. मायाफलम्
२०५. भूर्ज:	२०६. सोम:	२०७. सरल:	२०८. हपुषा
२०९. कर्पूर:	२१०. शटी	२११. तवक्षीरम्	२१२. आम्रगन्धिहरिद्रा
२१३. नागदमनी	२१४. महाभरीवचा	२१५. केबुकम्	२१६. कदली
२१७. वत्सनाभ:	२१८. सुदर्शनम्	२१९. कुंकुमम	२२०. तालमूली
२२१. वाराही	२२२. लाभ्दु:	२२३. वनपलाण्डु:	२२४. द्विपान्तरवचा
२२५. रास्ना	२२६. लांगली	२२७. सुरिञ्जान	२२८. मुसली
२२९. नारिकेल:	२३०. पूग:	२३१. ताल:	२३२. खर्जूर:
२३३. रक्तनिर्यास	२३४. केतकी	२३५. सूरण:	२३६. मानकंद:
२३७. कुम्भिका	२३८. कसेरुक	२३९. वंश:	२४०. कुश:
२४१. शर:	२४२. काश:	२४३. नल:	२४४. दूर्वाद्वयम
२४५. रोहिषम	२४६. हंसराज	२४७. मयूरशिखा	२४८. शैलेयम
२४९. शैवाल	२५०. छत्रकम् ।		

भाग—ब .. ५० अंक

१. निम्नांकित जान्तव द्रव्याणां परिचयं, गुणकर्म प्रयोगज्ञानं च ।

१. कस्तूरी: २. गोरोचन: ३. धुतिखट्टासी: ४. मृगशृंग
५. अग्निजार: ६. मुक्ता: ७. प्रवाल: ८. शंख:
९. शुक्ति: १०. शम्बूक: ११. वराटिका: १२. अंगरस: ।

२. निम्नांकित वर्गोक्त द्रव्यस्य परिचय: एवं गुणकर्म ज्ञानम् ।

१. जलवर्ग: २. दुग्धवर्ग: ३. मद्यवर्ग: ४. इक्षुवर्ग:
५. तैलवर्ग: ६. मधुवर्ग: ७. मूलवर्ग: ८. शूकधान्य:
९. शमीधान्यवर्ग: १०. मांसवर्ग: ११. लवणवर्ग: १२. आहारोपयोगिवर्गादि: ।

३. निम्नलिखित द्रव्याणां परिचयात्मक अध्ययनम् आवश्यकम् ।

१. गुडूची २. मंजिष्ठ ३. कुटज: ४. धतुर:
५. वासा: ६. पिप्पली: ७. अर्जुन: ८. अश्वमूल:
९. अश्वगंधा: १०. शतावरी: ।

४.१. कृत्रिम द्रव्याणामुत्पादेर्यान्तःस्था तद्गतान्युपयोगिनो संज्ञानाम् ज्ञानम् ।

४.२. द्रव्याणां शरीरे कार्यक्रिया विधिज्ञानम् ।

४.३. औषधि: व्यवस्था, औषध ग्रहणकाल, द्रव्याणां विभिन्न प्रयोगमार्गा: व्यवस्थापत्र लेखनविधि ज्ञानं च ।

४.४. औषधिणां विषय संयोग: ।

४.५. औषधिमात्रा, तेषां अतिसंवेदनशील विषक्तताज्ञानम् ।

४.६. शरीरे विभिन्ने संस्थानोपरिकार्यकारि आधुनिक द्रव्याणां परिचय: तेषां गुण कर्मविवेचनम् तथा आयुर्वेददृष्ट्या तन्निवारणोप्रयोजन, ज्ञानस्च यथा अन्त:स्रावा ग्रन्थिनां स्राव: । मूल्योषधि जावनीय, विशिष्टऔषधानां, जीवाणु, प्रतिरोधक ।

४.७. परीक्षात्मक द्रव्यविज्ञानस्य मौलिक ज्ञान ।

Following Portion be added in "Dravyaguna Vigyana, Paper II, Section II (द्वितीय प्रश्नपत्रक) of the Syllabus of IInd B.A.M.S. (Revised Course) :

आधुनिक द्रव्यगुणविज्ञान—Modern Pharmacology

Part I : General Pharmacology

Introductory knowledge of following topics :

(1) Routes of Administration of drugs
(2) Biotransformation, absrorption, fate and excertion
(3) Biological half life
(4) Methods of prolonging duration of action of a drug
(5) Site of drug action
(6) Drug receptors
(7) Mechanism of action of drugs
(8) Dose response relationship with particular reference to therapeutic Index
(9) Adverse reaction of drugs
(10) Drug toxicity in man
(11) Factors modifying drug action
(12) Drug prescribing and drug interactions.

Part II :

(1) Brief knowledge of drugs acting on following systems : Nervous Systems including local anaesthetics, Autonomic Nervous system, cardio-vascular system, respiratory system, gastro intestinal system, genital system, urinary and Endocrinal system. Insulin and oral antidiabetic drugs. Thyroxin, cortisones, adrenaline antifertility agents, ovulation including agents, calcium, phosphorous, Vit A and D metabolism, androgens and anabolic steroids, Histamine and antihistaminics.

(2) Chemotherapy in brief of sulfonamides, notrofuran compounds, Nolidixic acid trimethyoprins.

(ii) Sulpha drugs and antibiotics commonly used.

(iii) General principles of chemotherapy of infection.

(iv) Chemotherapy in brief of urinary tract infection, tuberculosis, leprosy, sexually transmitted diseases, maleria amoabising, protozoal infections, viral infections, helmenthoasis and malignancy.

(v) Antifungal agents.

(vi) Antiseptiques, disinfectictants, insecticides and pharmaco-therapy of skin diseases.

(3) Pharmacotherapy of rheumatism and arthritis (ii) Enzymes (ii) Vitamines. (iv) Vaccines and sera (v) metal and their antagonists (vi) radio active isotopes and biological effects of radiation.

(4) Ayurvedic therapy to treat adverse effect of antibiotics and other drugs.
(Ref. books - Pharmacy – Satoskar, Bhandarkar, Kale.
Clinical Pharmacology Laurenc..
Experimental Pharmacology Books.)

(5) Basic knowledge of experimental pharmacology.

क्रियात्मक

१. एकल औषधि सम्बधे पंचविंशति पृष्ठस्य संग्रहात्मक निबन्ध ।

२. एकल औषधिनां आनुशस्त्रिक रूग्णोपरि गुणकर्मात्मक परीक्षणम् ।

३. निम्नांकितानामोषधीनां विशिष्टद्रव्यपरिचयात्मकं ज्ञानमावश्यकम् ।

१. काण्डे—गुडूची, मंजिष्ठा	२. पत्रे—मार्कण्डिका, घृतकुमारी
३. पुष्पे—लवंगम्, नागपुष्पम्	४. फले—पिप्पली, मदनफलम्
५. बीजे—कुपीलु, विडंगम्	६. त्वचि—अर्जुन:, कुटज:
७. निर्यासे—हिंगु, गुग्गुलु:	८. जांगमद्रव्ये—मधु ।

४. पंचवनुद्रव्याणि स्थानीयानि पंचाशदन्यप्रदेशीयानि द्रव्याणिसंगृह्य विविधवत्सके निवेश्य द्रव्यावली, एल्बम, विशेषा, क्रियात्मकपरीक्षायां च समुपस्थापनीया ।

क्रियात्मक परीक्षाणाम् गुणाविभाजन

पूर्णांक १००

(१)	दैनंदिनी कार्य:	.. २०
(२)	संग्रहात्मक निबन्धक	.. २०
(३)	द्रव्य संग्रह:	.. २०
(४)	द्रव्य परिचय:	.. २०
(५)	प्रयोगशालीय परीक्षणं	.. २०
(६)	एकल औषधीनां गुणकर्म आतुरालयीन परीक्षणम्	.. २०
(७)	मौखिक	.. २०

आलोच्य ग्रंथा:—

१. द्रव्यगुण विज्ञान सचित्र १–२ भाग—आचार्य प्रियव्रत शर्मा
२. क्रियात्मक औषधि परिचय: —आचार्य पं. विश्वनाथ द्विवेदी
३. निघण्टु आदर्श १–२ भाग—वैद्य बापालाल
४. द्रव्यगुण विज्ञान १–२ भाग—आचार्य यादवजी त्रिकमजी
५. औषधि विज्ञान शास्त्रम्—आचार्य पं. विश्वनाथ द्विवेदी
६. वनौषधि दर्शिका—वैद्य ठाकुर बलवन्त सिंह
७. भावप्रकाश निघण्टु—आचार्य प्रियव्रत शर्मा
८. इन्ट्रोडक्शन टू द्रव्यगुण—आचार्य प्रियव्रत शर्मा
९. वनौषधि दर्शिका—डॉ. रामसुशील सिंह
१०. युनानी द्रव्यगुण विज्ञान—हकीम दलजीत सिंह
११. पोप मटेरिया मेडिका—आर. घोष
१२. चरक, सुश्रुत, वाग्भट्टादिनामुपयोगिनोंऽशः
१३. प्रिय निघण्टु—आचार्य प्रियव्रत शर्मा
१४. भैषज्यगुण विज्ञान—डॉ. अलख नारायण सिंह
आधुनिक विषय के उपयोगी अंश

रसशास्त्र भैषज्यकल्पनासंहितम

प्रश्नपत्र	— २ प्रत्येक	१०० अंका:
क्रियात्मक एक		२०० अंका:
व्याख्यान		१८०
क्रियात्मक		९०

प्रथम प्रश्नपत्रम् – रसशास्त्रे

पूर्णांक १००

भाग—क

५० अंका:

विषयेस्मिन् परीक्षा निम्नांकित क्रमेण भविष्यति ।

१. रसशद्रस्य निरुक्ति: इतिहास दर्शनं च । रसरसायनयोर्भेद: ।

२. परिभाषा प्रकरणम् —
लवणपंचक–मधुत्रय– अम्लवर्ग–पंचामृत–पंचगव्य–क्षीरत्रय– द्रावकगण– कज्जली–रसपंक–रसपिष्टि–भावना–ढालन–आवाप–निर्वाप–शोधन–मारण–मृतलोह–अपुनर्भव–निरुत्थीकरण–वारितर–पंचमसिका आदि ज्ञानम् ।

३. यन्त्राणि–दोलायंत्र–डमरूयंत्र–स्थालीयंत्र–पालिकायंत्र–स्वेदनयंत्र– पुटयंत्र–विद्याधरयंत्र–घटयंत्र–पातन-यंत्र–भूधरयंत्र–पातालयंत्र–खल्वयंत्र–तुलायंत्र–उलूखलयंत्र–कच्छपादि यंत्राणां परिचय: ।

४. मूषा – सामान्यमूषा–वज्रमूषा–गोस्तनीमूषायां स्वरूपं, मूषणामाधुनिक–रूपाणि ।

५. कोष्टी–चुल्लिका–अंगार–पाताल–गार–सत्वपातनकोष्ठय: । आसामाधुनिकस्वरूपाणि ।

६. पुटानि–महापुट– गजपुट–वाराहपुट–कुक्कुटपुट– कपोतपुट–गोमयपुट– कुम्भपुट–बालुकापुट–भूधरपुट–लावक–पुटानां परिचय: उपयोगश्च एवं आधुनिक विद्युत भट्टी परिचय ज्ञानम् ।

भाग – ख

५० अंका:

७. रस – रसस्य पर्याया: प्राप्तिस्थानम्, यौगिक–स्वरूपम्, नैसर्गिका: कंचुकाख्याश्च दोषा:, ग्राह्याग्राह्य-स्वरूपम् शोधनम्, अष्टसंस्कारा: गतय: बन्धनश्च ।

कज्जली–रसपर्पटी–लौहपर्पटी–ताम्रपर्पटी–श्वेतपर्पटी–स्वर्णपर्पटी–विजयपर्पटी–पंचामृतपर्पटी रसपुष्प रसकर्पूर–मुग्धरस–रससिन्दूर–मकरध्वज–सिद्धमकरध्वजादि कल्पानां निर्माण प्रकार:, मात्रा, गुणा: आमयिक प्रयोगाश्च, हिंगुलोत्थ पारद: । पारदस्य सामान्य शोधनम् ।

८. महारसादय:—महारसोपरस–साधारण रसान्तर्गत द्रव्याणां स्वरूपम्, प्राप्तिस्थानम्, मात्रा, गुणा: आमयिक प्रयोगाश्च । स्वर्णवंग–रसमाणिक्य–श्वेतपर्पटी आदि कल्पानाम् निर्माणविधि: मात्रा, गुणानाम् ज्ञानम् ।

९. धातूपधातव:—स्वर्णरजतताम्रलौहानां वंग–नाग–यशद पूतिलौहानां प्राप्तिस्थानम् । कांस्यपित्तलादि–मिश्रलौहानां–प्राप्तिस्थानम् स्वरूपम्, भेदा:, शोधनम्, मारणम्, लौहितीकरणम्, अमृतीकरणम् मात्रा गुणाश्च ज्ञेयो: । भूनागमयूरपिच्छयो: सत्वपातनम् ।

१० रत्नोपरत्नशरत्नादय:—माणिक्य–मुक्ता, प्रवाल–तार्क्ष्य–पुष्पराग–वज्र–नीलम–गोमेद–वैडूर्यरत्नानां, तथा वैक्रान्त–सूर्यकान्त–चन्द्रकान्त–राजावर्त–पेरोज–स्फटिक–व्योमाश्मपालक–रुधिरपुत्तिका–सुगन्धिक तृण-कान्तानामुपरत्नानां, शुक्ति–शंख–खटिका–दुग्धपाषाण–गोदन्ती–मृगश्रृंग–कौशेयाश्म–बदराश्म–सुधावर्गा-न्तर्गतानां द्रव्याणां परिचय:, प्राप्ति स्थानम्–स्वरूपम–शोधनम्–मारणम्, पिष्टीकरणम्, मात्रा, गुणा: एवं आमयिक प्रयोगानाम् ज्ञानम् ।

११. विषोपविषाणानाम् ज्ञानम्, सामान्यशोधनम्, तेषां प्रयोगविधिश्चज्ञेया ।

१२. औषधिप्रसाधन अधिनियमं वर्णित रसशाला निर्माणम् एवं औषधनिर्माण सम्बन्धी नियमोपनियमानाम् ज्ञानम् ।

द्वितीय पत्र—भैषज्यकल्पना

१०० अंका:

विभाग—१

५० अंका:

१. भैषज्यकल्पनाया: व्युत्पत्ति: इतिहास:, क्रमिकविकासश्च । औषधि भैषज्योश्च अन्तरम् ।

२. भैषज्यकल्पनाया: आधारभूतसिद्धान्ता: विविधकल्पनां सवीर्यताविधि: । तथा औषध कल्पनां संरक्षण विधि: आधुनिकमतानुसारेण ज्ञानं उपयोगिताश्च ।

३. पौतव–द्रुवय–पाय्यादि मानानाम् ज्ञानम् तथा प्राच्य पाश्चात्यदृष्टया तुलनात्मक ज्ञानम् शुष्कार्द्र द्रव्ययोर्ग्रहणनियम: । द्रवार्द्रयोर्द्विगुण्यम् । औषधिद्रव्याणाम् ग्राह्याग्राह्यत्वम् तेषां संग्रह, संचय, संरक्षण विधि: औषधकल्पानाम् परीक्षण विभ्रम: ।

४. निम्नांकितानामौषधकल्पानां परीचय:—परिभाषा–निर्माणविधि: मात्रा–आमयिक प्रयोगानुपानानां सविस्तरवर्णनम्: स्वरस:, कल्क:, क्वाथ:, फाण्ट:, हिम:, षडंगपानीयम्, उष्णोदकम्, तण्डुलोदकम्, लाक्षारस:, मांसरस:, मन्थ:, औषधसिद्धपानीयम्, औषधयूषा, अर्क:, पानक:, शार्कर:, प्रमथ्या रसक्रिया, फाणित:, अवलेह:, प्राश:, घनसत्वं, गुडपाक:, चूर्णम्, वटिका, गुटिका, चन्द्रिका, वटक:, पिण्ड:, मोदक:, वर्ति:, गुदवर्ति:, गुग्गुलकल्प:, लवणकल्प:, मसीकल्प:, अमस्कृति, पुटपाक, क्षीरपाक, क्षार, मलीरा: ।

विभाग—२ ५० अंका:

५. सिद्धस्नेहपाक विधि:, स्नेहानां भेदा: स्नेहकल्पनाया: मूर्छना विधि:। घृततैलयोपाक: स्नेहपाक लक्षणं, स्नेहपाकस्य नियमा:, तेषां प्रयोग विधि:, उपयोग मात्रा, उपयोगकाल:, ब्राह्मीघृत:, जात्यादिघृत, नारायणतैल एवं पंचगुणतैलाभां निर्माणम् उपयोगश्चवेय:।

६. संधान कल्पना—संधानकल्पनाया:, भेदाश्च आसव अरिष्टाधि—वारुणी—सुरासव—शुक्त—प्रसन्ना—कादम्बरी—मेदक—जगल—मैरेय—सुरासव—तुषोदक—सौवीरक—कांजिक—सीरा—धान्याम्ल आदि कल्पनां निर्माणं। मात्रा, उपयोग: सेवनविधि: सिद्धसंधान लक्षणानि ज्ञेयानि। द्राक्षारिष्ट—दशमूलारिष्ट—अशोकारिष्ट—अर्जुनारिष्ट, कुमार्यासव—चन्दनासवानां निर्माणं उपयोग: विधि: एवं मात्राया: ज्ञानम्।

७. पथ्यकल्पनायां—मण्ड—पेया—यवागु—विलेपी—कृशरा—अन्न—भक्त—यूष—रस—खांड—काम्बालिक—राग षाडव—पांटयोदन—सिक्थ—वेसवार—तक्रोदश्वित्—मथित—दरदधिविनां कल्पनां निर्माणम् प्रयोगविध्ययश्च ज्ञेय:।

८. लेपस्य भेदा:—निर्माण—प्रयोगविधयश्च, शतधौत, सहस्त्रधौत निर्माण—प्रयोगविधय:। मलहर उपनाह:—सिद्धतैलनिर्माण विधय:।

९. द्राव—अंजन—आश्च्योतन—बिडालक—तर्पण—पुटपाक—प्रभृतयो नेत्रकल्पा:, गण्डूष—कवल—अंजनप्रभृतयो मुखकल्पा: नस्य—प्रधमन—धूम्रपानप्रभृतयो नासाकल्पादिनाम् ज्ञानम्।

१०. बस्तिकल्पनायां विविधा बस्तिभेदास्तेषां निर्माण—उपयोग विधयश्च।

११. निम्नलिखित औषधीनां निर्माण एवं उपयोगज्ञानम् :—

च्यवनप्राशावलेह :—व्याघ्रीहरीतकी—वासावलेह:—सीतोपलादिचूर्ण—तालीसादिचूर्णम् हिंग्वाष्टक चूर्णम्—लवणभास्करचूर्णम्।

संजीवनीवटी—एलादिवटी—लवंगादिवटी—शंखवटी—गुसेनवटी—चित्रकादिवटी—चन्द्रप्रभावटी—आरोग्यवर्धिनीवटी—कैशोरगुग्गुलु: सिंहनादगुग्गुलु:—योगराजगुग्गुलु:—मृत्युंजयरस:—आनन्दभैरवरस:—त्रिभुवनकीर्तिरस:—हिंगुलेश्वररस:—बसन्तमालतीरस:—बसन्तकुसुमाकररस: हृदयार्णवरस:—श्वासकुठाररस:—राजमृगांकरस:—हेमगर्भपोटट्ली रस:—पुटपक्वविषमज्वरान्तक लौह:—सर्वज्वरहरलौह:—सूतशेखर रस:—वातकुलान्तकरस:—बृहत्वातचिंतामणि रस:—जलोदरारि रस:—ईच्छाभेदारस:—रामबाणरस:—पुनर्नवामण्डूर:—सप्तामृतलौह:—नवायसलौह:—कुमार — कल्याणरस:—गर्भपालरस:—प्रतापलंकेश्वर रस:—कस्तुरीभैरवरस:—लक्ष्मीविलासरस:। विविधा। इत्यादि।

रसशास्त्र एवं भैषज्यकल्पना क्रियात्मक २०० अंक

१. तुला—यंत्र—पुट—मूषानां प्रयोग:।
२. विभिन्न—पुटानां एवं कोष्ठ्याणाम् उपयोग:।
३. हिंगुलात्पारद निर्माणं एवं गंधक शोधन विधि:।
४. पारदशोधनम्—रसकर्पूर—कज्जली—रसपर्पटी—रससिन्दूरादीनांनिर्माणम्।
५. रसशास्त्रे वर्णित द्रव्याणाम्—शोधन—मारण विधय:।
६. गोदन्त्या: शोधन—मारण एवं—धातूनां सामान्य शोधनं व विशिष्ट शोधन—लौह—भानुपाक—स्थालीपाक—पुटपाक—प्रवालस्य शोधनमारणं—पिष्टी निर्माणविधि—ज्ञानम्—जहरमोहरा—अकीकपिष्टी निर्माण विधि:।
७. हिंगुलेश्वररस:—त्रिभुवनकीर्तिरस:—मृत्युंजयरस:—आनन्दभैरव रस:—इच्छाभेदीरसादीनां निर्माणम्।
८. संजीवनीवटी—गन्धकवटयोश्च निर्माणम्।
९. आर्द्रक स्वरस:—तुलसीपत्र स्वरस:—निम्बकल्क:—क्वाथादीनां निर्माणम् क्षीरपाकश्चेति।
१०. वासावलेह:—च्यवनप्राशवलेह:—व्याघ्रीहरीतक्यादीनां निर्माणम्।
११. धान्यकहिम—वासापुटपाक:—सुदर्शनफाण्ट:—चन्दनपानकम्—नारिकेलखण्ड—स्नेहपाकचूर्णानां अल्पादल्पतरं निर्माणम्।

१२. विषोपविषाणां शोधन विधिः।

१३. गिलोय सत्वनिर्माणम्।

१४. आतुरालय रसशाला प्रति निर्मित रसौषधीनां प्रत्यक्ष परीक्षणम्।

१५. मिश्रित कल्पनी। मिश्रण। रसौषध्य: न रूपांणा आवरण लभ्ये। कर्पूरमूल। निर्माण प्रकार आवश्यम।

आलोच्य ग्रंथा:-

१.	आयुर्वेदीय रसशास्त्रम्	सिद्धिनन्दन मिश्र
२.	आयुर्वेदप्रकाशः	—श्री. गुलराज शर्मा मिश्र
३.	रसेन्द्रसम्प्रदाय:	—पं हजारीलाल सुकुल.
४.	रसरत्नसमुच्चय:	वाग्भटहिन्दी टीका
५.	रसेन्द्रसार संग्रह:	...
६.	रसतरंगिणी	श्री. सदानन्द शर्मा
७.	रसामृतम्	वैद्य यादव जी
८.	भारतीय रसशास्त्रम्	प. विश्वनाथ द्विवेदी
९.	रसायन सार	पं. श्यामसुन्दराचार्य वैश्य
१०.	रसमित्र	—डॉ. त्र्यंबकनाथ शर्मा
११.	पारदविज्ञानीयम्	वासुदेव एम. द्विवेदी
१२.	अभिनव रसशास्त्रम्	सोमदेव शर्मा
१३.	रसदर्पण	प्रो. भवनदास स्वामी
१४.	रसशास्त्र प्रायोगिक	—श्रीवास्तव, यादव, प्रो. सक्सेना, लखनऊ।
१५.	भैषज्यकल्पनाविज्ञानम्	डॉ. अवधबिहारी अग्निहोत्री
१६.	भैषज्यरत्नावली	— टी. अम्बिकादत्त शास्त्री
१७.	शारंगधर संहिता	हिन्दी टीका
१८.	प्रत्यक्ष औषधि निर्माणम्	विश्वनाथ द्विवेदी
१९.	आसव-अरिष्ट विज्ञानम्	—डॉ. पक्षधर झा
२०.	वैद्यक परिभाषा प्रदीप	—हिन्दी टीका
२१.	रसबिन्दु	संजय शर्मा
२२.	ड्रग्स एण्ड कॉसमेटिक एक्ट	
२३.	चरक-सुश्रुत-वाग्भटाना उपयोगिनो भाग:।	

रसशास्त्र क्रियात्मकम्

१. तुला-द्रवमापक-दर्शमापक-तापमापकयन्त्राणां, दोला-डमरू-स्थाला-पुट-पालिका – वालुका:-पट – विद्याधर-पातान-मूषर खल्व-मूषा-कूपीयंत्राणां च प्रयोगा:।

२. सूर्यपुट-महापुट-गजपुट-वाराहपुट-कुक्कुटपुट-कपोत-लावकादिपुटानां कोष्ठीनांचोपयोगा:।

३. अधोलिखितानां योगानां निर्माण-कर्मणां च स्वत:करण-आवश्यकम्।

रसे—(१) पारदशोधनम्, (२) मुग्धरस, (३) रसपुष्प, (४) कज्जली।

महारसे—(१) अभ्रक शोधनम्, (२) धान्याभ्रकनिर्माणम्, (३) अभ्रक भस्म, (४) स्वर्णमाक्षिक शोधनम्। (५) स्वर्णमाक्षिकमारणम्, (६) शिलाजतु शोधनम्, (७) तुत्थ शोधनम्।

उपरसे —(१) गंधकशोधनम्, (२) गैरिक शोधनम्, (३) कासीसशोधनमारणे, (४) कांक्षी-शोधनम्, (५) हरतालशोधनम्, (६) अंजनशोधनम् ।

साधारणरसे—(१) मल्लशोधनम्, (२) हिंगुलशोधनम् ।

सुधावर्गे—शंखशुक्ति, वराटशोधनं । एतेषां मारणं च । शृंगभस्म, गोदन्तीभस्म ।

धातुवर्गे—(१) ताम्रशोधनम्, (२) ताम्रमारणम्, (३) ताम्रअमृतीकरणम्, (४) नागवंग शोधनम् (५) नागवंगमारणम्, (६) यशदशोधनम्, (७) यशदमारणम्, (८) मयूरपिच्छभस्म, (९) लोहभानुपाकः, (१०) स्थालीपाकः, (११) पुटपाकः (१२) मण्डूरशोधनम्, (१३) मण्डूरभस्म, (१४) मिश्रधातूनां शोधनम्, (१५) स्वर्णवर्गनिर्माणम्, (१६) यशद-पुष्पनिर्माणम् ।

रत्नवर्गे—(१) मुक्ताशोधनम्, (२) मुक्तामारणम्, (३) मुक्तापिष्टीकरणम्, (४) प्रवालशोधनम्, (५) प्रवालमारणम्, (६) प्रवालपिष्टीकरणम्, (७) माणिक्यशोधनम्, (८) माणिक्य-मारणम्, (९) तृणकान्तमणिपिष्टिः, (१०) अकीकपिष्टिः, (११) जहरमोहरापिष्टिः ।

खल्वरसयोग—(१) हिंगुलेश्वरः, (२) त्रिभुवनकीर्तिरसः, (३) सुदर्शनविषमज्वरान्तकलोहम्, (४) वसन्तमालती, (५) महालक्ष्मीविलासः, (६) आनंदभैरवः (७) श्वासकुठार, (८) वसंतकुसुमाकरः, (९) लोकनाथरसः, (१०) प्रवालपंचामृतम्, (११) चंडामृतम्, (१२) सूतशेखररसः, (१३) चंद्रकान्तरसः (१४) जलोदरारि (१५) हृदयार्णवरसः (१६) योगेन्द्ररसः, (१७) वृ. वातचिन्तामणिः । (१८) इच्छाभेदीरसः (१९) पुनर्नवामण्डूरः (२०) नवायसलोहः । (२१) सप्तामृतलोहः (२२) चंदनादिलोहः (२३) कस्तुरीभैरवरसः, (२४) चन्द्रप्रभावटी । (२५) गन्धकरसायनम् ।

पर्पटीयोगे—(१) पंचामृतपर्पटी, (२) रसपर्पटी, (३) बोलपर्पटी, (४) श्वेतपर्पटी ।

कूपीपक्वकल्पे—(१) रससिन्दुरः (२) मकरध्वजः (३) समीरपन्नगः ।

द्रावकल्पे—(१) शंखद्रावः ।

द्रुतिकल्पे—(१) गंधकद्रुतिः ।

रासायनपरीक्षणम्—(१) पारदः, (२) गन्धकः, (३) लौहः, (४) ताम्रः, (५) स्वर्णः, (६) नागः (७) वंगः (८) सुधा, (९) मल्लः, (१०) सेन्द्रियपदार्थाः ।

भैषज्यकल्पना क्रियात्मकम्

१. भैषज्य-निर्माणे प्रयुक्तानां यंत्राणां परिचयो निर्माणं च ।
२. भैषज्यनिर्माणशालायां प्रयुज्यमानानामुपकरणादीनां–प्राचीनाधुनिकविकसित स्वरूपस्य ज्ञानमुपयोग-विधयश्च ।
३. निर्मितौषधानां संग्रह–संचय–संरक्षण वितरणादिविषये मूल्यनिर्धारणविषये च नैपुण्यापादनम् ।
४. अधोलिखितानां योगानां निर्माणमावश्यकम् :—

स्वरसे	—१. आर्द्रकस्वरसः	२. तुलसी स्वरसः ।
कल्के	—१. निम्बकल्कः	२. रसोनकल्कः ।
क्वाथे	—१. रास्नादिक्वाथः	२. पुनर्नवाष्टकक्वाथः ।
क्षीरपाके	—१. अर्जुनक्षीरपाकः	२. रसोन क्षीरपाकः ।
मंथे	—१. खर्जुरादिमंथः ।	
उदके	—१. तण्डुलोदकम्	२. षडंगपानीयम् ।
रसक्रिया	—१. गुडूचीघनः ।	

अवलेहे —१. च्यवनप्राशावलेह: २. वासावलेह: ३. कुष्माण्डावलेह:
४. व्याघ्रीहरीतकी ।
शार्करयोगे —१. वनप्साशार्कर: २. पर्पटकशार्करा: ।
तैलकल्पे —१. महानारायणतैलम् २. महामाषतैलम् ३. बलातैलम् ।
तैलपातेन —भल्लातकतैलम् ।
पुटपाके —१. वासापुटपाक: २. श्योनाकपुटपाक: ।
शीतकषाये —१. धान्यकहिम: २. सारिवादिहिम:
फाण्टकषाये —१. सुदर्शन फांट: २. पंचकोलफांट ।
पानके —१. चिंचापानक: २. चंदनपानक:
विशिष्टकल्पे —१. लाक्षारस: २. औषधयूष: ३. औषधप्रमत्यूषा ।
खण्डपाकेच —१. हरिद्राखण्ड: २. नारिकेलखण्ड: ।
३. सौभाग्यशुण्ठीपाक: ४. मुसलीपाक: ।
स्नेहकल्पे —१. तैलमूर्च्छनम् २. घृतमूर्च्छनम् ।
घृतयोगे —१. जात्यादिघृतम् २. क्षीरषट्पलघृतम् ।
३. त्रिफलाघृतम् ४. शतधौतघृतम् ।
आसवारिष्टे —१. द्राक्षारिष्टम् २. दशमूलारिष्टम्
३. सारस्वतारिष्टम् ४. कुमार्यासवम् ।
चूर्णयोगे —१. योगराज गुग्गुलु: २. हिंग्वाष्टक चूर्णम् ।
गुग्गुलुयोगे —१. योगराजगुग्गुलु: २. त्रिफलागुग्गुलु: ।
लवणयोगे —१. नारिकेल लवणम् २. अर्कलवणम् ।
मषीकल्पे —१. त्रिफलामषी २. हस्तिदन्तमषी ।
मलहरयोगे —१. गंधकमलहर २. सर्जरसमलहर: ।
नस्ययोगे —१. षड्बिन्दुतैलम् । २. कट्फलनस्यम् ।
गण्डूषे —१. जात्यादिकषाय: २. इरिमेदादितैलम् ।
बस्तियोगे —१. पिच्छाबस्ति: २. आस्थापनबस्ति:
३. अनुवासन बस्ति: ४. उत्तरबस्ति: ।
शुक्तवर्गे —कांजिकनिर्माणम् ।
वटीयोगे —१. चित्रकादिवटी २. लवंगादिवटी ३. व्योषादिवटी ।
क्षारयोगे —१. अपामार्गक्षार: । २. स्नुहीक्षार:
सत्वयोगे —१. अमृतासत्वम् २. उदुम्बरसार:
वर्तियोगे: —१. चंद्रोदयावर्ति २. फलवर्ति: ।
उपनाहे: —अतसी-उपनाह: ।
लेपयोगे: —१. दशांगलेप: २. दोषघ्नलेप: ।
धूपयोगे: —दशांगधूप: २. अर्शोघ्नधूप: ।
कर्णपूरणे: —अपामार्गक्षारतैलम् ।
आश्च्योतने —१. निशादिनेत्रबिन्दु: ।

५. द्रव्यशोधनम् :—गुग्गुलु:-हिंगु अहिफेन-धत्तूर-वत्सनाभ:-कुचीलु:-गुंजा-जयपाल-शोधनम् ।

६. रसायनशालौषधिनिर्माण केन्द्राणां कार्यपद्धतीअवलोकनमावश्यकम् ।

गुण विभाजन (प्रात्यक्षिकाणि)

गुणांका—२००

१.	शोधनमारण औषधिनिर्माण	.. ४०
२.	द्रव्य परिचय	.. २०
३.	मौखिक	.. ५०
४.	प्रत्यक्षकर्माभ्यास पुस्तिका	.. १०
५.	भैषज्यनिर्माणं	.. ३०
६.	योग मानकीकरण	.. २०
७.	यंत्रोपकरण	.. २०
८.	दैनंदिनी	.. १०

रोगविज्ञानम् तथा विकृतिविज्ञानम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येक	१०० अंकाः
प्रायोगिकम् एकम्	१०० अंकः
व्याख्यानम्	१८०
क्रियात्मकानि	९०

प्रथम प्रश्नपत्रम्—रोगविज्ञान तथा विकृतिविज्ञान। सामान्य व्याधिकीय।

द्वितीय प्रश्नपत्रम्—रोगविज्ञान तथा विकृतिविज्ञान। विशिष्ट व्याधिकीय।

प्रथम प्रश्नपत्रम् १०० अंकाः

१.०. दोषधातुमलाना वृद्धिक्षय लक्षणानि।

१.१. दोषाणाम् कोष्ठात् शाखादिगमनम्, शाखादिभ्यः, कोष्ठाभिगमनम्।

१.२. दोषदूष्ययोः राश्रयाश्रयी भावः।

१.३. दोषाणांचय प्रकोपादिहेतवः।

१.४. क्रियाकालाः, दोषाणां संचय लक्षणानि, व्यापन्नेषु ऋतुषु दोषप्रकोपः एवं लक्षणानि, प्रसरस्य विशेष लक्षणानि च, स्थान संश्रय विवरणम्।

१.५. पूर्वरूपोत्पत्तिः

१.६. कुपितानां दोषाणां शरीरे परिधावनम् तथा कर्माणि, दोषगति निरूपणम्।

१.७. रोगाः, त्रयोमार्गाः मार्गाश्रित रोगविशेषाः।

१.८. विकृतिविज्ञानस्य परिभाषा तथा महत्त्वं च।

१.९. धात्वावयवः, कोषाणु निर्माणाम्, रोगोत्पादनं तथा स्वास्थ्य संरक्षणयोः महत्त्वं च।

१.१०. व्याधेः द्वन्द्वात्मकत्वम्, शरीरस्याभ्यन्तर वातावरणम् तथा तस्याः अनुकूलनम्।

१.११. बीजम्, बीजस्य वृष्टिः एवं तद्जनितानि रोगानि।

२.०. स्रोतो विवरणम्।

२.१. व्याधिनिर्माणे स्रोतसाम् महत्त्वम्, स्रोतो वैगुण्य निरूपणम्, स्रोतो दुष्टिहेतवः लक्षणानि च।

२.२. विभिन्न स्रोतोगत विकारानि एवं तत् हेतवः।

२.३. स्रोतो दुष्टया धातुनाम् द्वौ विभागौ (१) मार्गगम् (अपधातुज),
(२) स्थानस्थाः

२.४. मार्गग धातुनाम् शोणित सम्बन्धी विकाराः, विकृत शोणित दोषस्य तथा शोथस्य समान्य निरूपणं एवं परीक्षा, पूति अपजनन एवं परीक्षा।

२.५. रक्तस्य स्कंदनम्, शिरा एवं धमनी प्रवाहगत स्कंदनम्।

२.६. स्थानस्य धातुगत विकृति—हृदयस्थ:, प्राणव: वृषक: तथा मूत्रवह, अन्नवह, यकृत एवं प्लीहागतानाम् विकृतिम् ।
२.७. प्रजननम् नि:स्रोतस ग्रंथि:, वातनाडीनाम्, प्रचलित प्रमुख विकृति परिचया: ।
२.८. मल प्रदोषज विकारा: ।
२.९. इन्द्रिय प्रदोषज विकारा: ।
२.१०. उपधातु प्रदोषज विकारा: ।
३.०. व्याधे: परिभाषा तथा सामान्यं निरूपणम ।
३.१. व्याध्युत्पत्तौषु श्रोतस्य मयातौ च परिणाम् ।
३.२. दोष-धातु—सम्मूर्च्छनां विवरणम् ।
३.३. व्याधीनाम् दोषानां च कार्य—कारण सम्बन्ध:, दोष, लक्षण तथा व्याधिलक्षणम् ।
३.४. व्याधीनाम् नानात्मजत्वं च ।
३.५. व्याध्याश्रय: ।
३.६. व्याधे: प्रकारा: (१) आगन्तुज—शारीरिक मानसिक स्वाभाविक भेदात् ।
(२) आदिबल—प्रवृत्तादि भेदात् ।
(३) प्राकृत—वैकृत भेदात् (अनुबंध्यानुबंध भेदात् ।)
३.७. रोगस्य निदानार्थकरत्वम् ।
३.८. व्याधिनाम् हेतुसंकर: ।
३.९. व्याधिनाम् मिश्रित लक्षणम्, व्याधीनां गौरवं लाघवं च ।
३.१०. व्याधीनानात्वे हेतु: ।
३.११. रोगाणां संख्येयासंख्येयत्वम् ।
३.१२. रोगस्य वर्गीकरणम् । विश्व स्वास्थ्य संगठनानुसारेण तथा तस्यायुर्वेदीय रोगवर्गीकरणेन सामंजस्यम् ।
४.०. व्याधिक्षमत्व तथा अति संवेदनाशीलत्वम् ।
४.१. व्याधि: एवं तस्य प्रकारा: ।
४.२. व्याधिक्षमत्व शरीराणि: अष्टौ नौन्दिता: शरीरं, अष्टौ महागदा: संतर्पणोत्थ एवं अपतर्पणोत्थ विकारा: ।
४.३. ओजो व्यापत्, ओजक्षय एवं ओजोच्युति: तेषां लक्षणानि तथा तज्जन्य विकारा: ।
४.४. सामान्य अर्बुद: एवं कर्कटार्बुद: ।
४.५. कर्कटार्बुदेषु कोषाणु, धात्वावयव विभाजनं एवं तस्य सामान्य सिद्धान्तस्य परिचय: ।
५.०. व्याधे: अवस्था विशेषा:, आम—पक्वादि निरूपणम् ।
५.१. साम—निराम—दोषलक्षणानि ।
५.२. साम—निराम—दूष्य—लक्षणानि ।
५.३. साम—निराम—मल—लक्षणानि ।
५.४. धातुगतत्वम्, उत्तान गम्भीर भेदौ ।
५.५. अन्तर्वेग—बहिर्वेगावस्था ।
५.६. दोष—पाक एवं धातु पाकयो: स्पष्टीकरणम् ।
६.०. जनपदोध्वंसस्य कारणम् ।
६.१. जनपदोध्वंसकव्याधय: कथं संभवन्ति ।
६.२. जनपदोध्वंसकव्याधीनो संप्राप्तय: ।
६.३. पर्यावरण प्रदोषज विकारा: ।

६.४. आयुर्वेदीय दृष्टिकोणेन जीवाणु वर्णनम् तथा जीवाणुनाम् रोगोत्पादने हेतवः ।

६.५. व्याधि संसर्गः, संसर्गज व्याधिनां हेतवः ।

६.६. औपसर्गिक रोगाः ।

७.०. निदानपंचकस्य महत्त्वम्, व्याधिज्ञानोपायाः ।

७.१. हेतु–हेतुलक्षणम्, हेतुप्रकाराः, सन्निकृष्टादि भेदात्, चतुर्विधाः, असात्म्येन्द्रियार्थादि भेदात् त्रिधा, दोषव्याध्युभय भेदात् त्रिधा, उत्पादकव्यंजक भेदात् द्विधा, बाह्याभ्यंतर भेदात् द्विधा, आशयापकर्ष हेतुः एवं गतिभेदात् त्रिधा, प्रकृतिविकृति भेदात् द्विधा ।

७.२. पूर्वरूप—पूर्वरूपलक्षणम्, सामान्य विशेष भेदेन पूर्वरूपं द्विविधम् ।

७.३. रूप–रूपलक्षणम्, व्याधि–लक्षणयोः पार्थक्यम् व्यवच्छेदश्च ।

७.४. उपशयानुपशयोः विवरणम्, चिकित्सोपशयोः भेदः, सोदाहरणाः उपशय प्रकाराः । यथा हेतु विपरीता–व्याधिविपरीता–हेतु व्याधिविपरीता–हेतु विपरीतार्थकारिणी–व्याधिविपरीतार्थकारिणी–हेतुव्याधि–विपरीतार्थकारिणी ।

७.५. सम्प्राप्ति—सम्प्राप्ति लक्षणम्, तस्याः औपाधिकाभेदाः ।

८.०. उपद्रव—लक्षणम, अरिष्ट लक्षणं च ।

९.०. व्याधेः साध्यासाध्य विचारः ।

१०.०. रोगी परीक्षा विधिः —रोगाणाम् प्रागुत्पत्तिक्रमः ।

१०.१. दर्शनादि त्रिविध परीक्षा (दर्शन–स्पर्शन–प्रश्न)

१०.२. आप्तोपदेशादि त्रिविध परीक्षा (प्रत्यक्ष–अनुमान–आप्तोपदेश) ।

१०.३. नाड़ी–मूत्रादि अष्टविध परीक्षा षड्विध परीक्षा च ।

१०.४. रोग व्यवच्छेदत्व निरूपणम् ।

१०.५. धातु-दुष्ट्यनुसारेण रोगाणां वर्णनं, रसप्रदोषजाः, रक्त-मांस-मेदोस्थि-मज्जा-शुक्र ।

१०.६. उपधातुः ।

१०.७. पुरीष–मूत्र–स्वेदादि–प्रदोषजा व्याध्यः ।

१०.८. इन्द्रिय प्रदोषज विकाराः ।

१०.९. अवयवानुसारेण रोग वर्गीकरणम् ।

१०.१०. व्याधीनाम् नानात्मजत्वम् सामान्यत्वं च । अशीतिवात-विकाराः ।

११.११. रोगाणाम् अन्तरराष्ट्रीय सूचकांक । विश्व स्वास्थ्य संघटनानुसारेण । तथा आयुर्वेदीय वर्गीकरणेन तस्याः सामंजस्यः

११.०. परीक्षायाः साधनम्-दर्शन, स्पर्शन,प्रश्नैः तथा श्रवणादिः ।

११.१. चतुर्विध परीक्षा प्रत्यक्ष–अनुमानम आप्तोपदेश-युक्तितः ।

११.२. दशविध परीक्षाभावाः –प्रकृति, विकृति, सारदि ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम–रोगविज्ञानं एवं विकृतिविज्ञानम्

(विशिष्ट व्याधिकीय) १०० अंकाः

१.०. निम्नलिखितानां व्याधि-अवस्थानां विकृति दृष्टिकोणेन विशेष ज्ञानम् यथा ग्रहणी रोगे ग्रहणी अवयवगत विकृतिः ।

१.१. रसवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् ज्वरः, विशिष्ट ज्वरानाम् विकृति निर्माणम् ।

१.२. रक्तवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तत् विशिष्ट व्याधिकीय यथा—१. रक्त, पित्त २. कामला एवं कुंभ कामला, ३. वातरक्तः एवं क्रोष्टुशीर्षः, ४. यकृतविकाराः एवं प्लीहाविकाराः,

१.३. प्राणवहस्रोतोगतं व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्या: विशिष्ट व्याधिकीय यथा— १. कास:, श्वास: एवं हिक्का, २. हृद्‌रोग:, हृदशूल: एवं हृदयाभिघात:, ३. पार्श्वशूलम् एवं उरस्तोयम् ४. राजयक्ष्मा ।

१.४. उदकवहस्रोतोगत अवस्थायाम् तथा तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— १. अतिसार एवं प्रवाहिका २. विसूचिका एवं विलम्बिका ।

१.५. अन्नवह-स्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् तथा तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— १. छर्दि, २. अग्निमान्ध, अजीर्ण. ३. आनाह, आध्मान, आटोप, , ४. अम्लपित्त, ५. शूल ६. उदररोगा: ।

१.६. मेदोवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— प्रमेह: ।

१.७. अस्थिवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— संधिगत वात ।

१.८. मनोवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— १. मूर्च्छा एवं सन्यास:, २. उन्माद:, अपस्मार, अतत्त्वाभिनिवेश: ।

१.९. वातनाडीवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— १. आवृतस्ववात, २. अक्षेपक ३. स्तंभक अर्दित, गृध्रसी, ।

१.१०. मूत्रवहस्रोतोगत व्याधि अवस्थायाम् एवं तस्य विशिष्ट व्याधिकीय, यथा— १. शूल, २. मूत्रकृच्छ एवं मूत्राघात, ३. तृष्णवात ।

१.११. जीवितक्षति हीनता जनित व्याध्य: ।

१.१२. त्वग्गतरोगा, यथा कुष्ठ:, विसर्प: ।

२.०. व्याधिक्षमत्वम्—व्याधिक्षमताजनित प्रतिक्रिया विशेषे सूक्ष्मजीवाणुनाम् महत्वम् ।

२.१. सूक्ष्म जीवाणुनाम् च परजीवानाम प्रकार: निवासस्थान:, स्वरूपा:, रंजनविधि:, जीवन व्यापार:, निर्जीवीकरणम्, कृत्रिम उत्पादन विधिनाम् सामान्य परिचया: ।

प्रायोगिकीय अंका : १००

१.०. प्रयोगशालीय—

१.१. पुरीष, मूत्र, रक्त, ष्ठीव न परीक्षम्

१.२. क्ष-किरण एवं अन्य किरण परीक्षा, अति ध्वनि परीक्षा ।

१.३. हृदयविद्युत एवं मस्तिष्क, शरीर विश्लेषण परीक्षा ।

१.४. जैव—रासायनिक परीक्षा ।

१.५. सूक्ष्मजीवी अध्ययनम् ।

१.६. मार्गगत धातु, स्थानस्थ धातुनां विकृति परीक्षणम् ।

१.७. व्याधि एवं अधिष्ठान भेदेन विकृतिशरीरावयवानां परीक्षणम् ।

१.८. तर्पक कफ, उदरजल एवं उर: जल-परीक्षणम् ।

१.९. चिकित्सीय यंत्राणां प्रायोगिक ज्ञानम् ।

२.०. **चिकित्सालयीय—**

२.१. रोगी परीक्षा विधिनां एवं परीक्ष्यभावानां अध्ययनम् ।

२.२. रोग ज्ञानोपायानाम् । पंच निदानादि । अध्ययनम् ।

३.०. (१) प्रयोगशालीय पुस्तिका, (२) चिकित्सालीय पुस्तिका—अल्पतमम् विंशति: रुग्णानाम् इतिवृत्ता: ।

क्रियात्मक अंक विभाजनम् — पूर्ण १०० अंका:

दैनंदिनी कार्यम्	.. १० अंका:
आलेख प्रयोगशालेय कार्यम् रोगी इतिवृत्ती:	.. १० अंका:
प्रयोगशाला परीक्षणम्	.. २० अंका:
चिकित्सीय यंत्राणाम् प्रायोगिक ज्ञानम्	.. १० अंका:
आतुरालयाय परीक्षा	.. २५ अंका:
मौखिक	.. २५ अंका:

आलोच्य ग्रंथा:

१. आयुर्वेदीय रोगवर्गीकरण—रामनाथ द्विवेदी और गुरुदीप सिंह
२. रोगी परीक्षाविधि—आचार्य प्रियव्रत शर्मा
३. माधवनिदान मधुकोष १–२ भाग—पं. यदुनन्दन उपाध्याय
४. दोषकारणत्वमीमांसा—आचार्य प्रियव्रत शर्मा
५. सिद्धान्तनिदान १–२ भाग—कविराज गणनाथ सेन
६. नाडी दर्शन—पं. ताराशंकर वैद्य
७. नाडी विज्ञानम्—विद्योतिनी हिन्दी टीका
८. नाडी विज्ञान—श्री सत्यदेव वशिष्ठ
९. नाडी विज्ञान—गंगाधरकृत टीकासहित
१०. आयुर्वेदीय व्याधि विज्ञान—वैद्य यादवजी आचार्य
११. आयुर्वेदीय निदान चिकित्सा के सिद्धान्त—प्रो. रामहर्ष सिंह
१२. चरक सुश्रुत वाग्भट्ट के उपयोगी-अंश—
१३. आधुनिक विषय के उपयोगी अंश।

चरक संहिता

प्रश्न पत्र–I

द्वितीय व्यावसायिक परीक्षा

व्याख्यान–१००

(सूत्र स्थान–निदानस्थान–विमानस्थान–इन्द्रीय स्थान)

प्रश्न पत्र	—	एकम्	अंका : १००
मौखिकम्	—		अंका : ५०

अंक विभाजन

	प्रश्न पत्र	मौखिकम्
भाग–क		
सूत्रस्थान	४०	२०
भाग–ख		
निदानस्थान	२०	१०
विमानस्थान	२०	१०
इन्द्रियस्थान	२०	१०

चरक संहिता

प्रश्न पत्र–II

अन्त्य तृतीय व्यावसायिक परीक्षा

व्याख्यान–१००

(चिकित्सास्थान एवं सिद्धि एवं कल्प स्थान)

प्रश्न पत्र — अंक १००

मौखिकम् - अंक ५०

अंक विभाजन

	प्रश्न पत्र	मौखिकम्
भाग–क		
चिकित्सास्थान	५०	२०
भाग–ख		
सिद्धिस्थान	२५	१५
कल्पस्थान	२५	१५

तृतीय व्यावसायिक परीक्षा

अन्त्य आयुर्वेदाचार्य

कायचिकित्सा

प्रश्न पत्राणि ४ प्रत्येक १०० अंकाः
प्रायोगिकम् २ प्रत्येक १०० अंकाः
व्याख्यान २१०
आतुरालय १२ माह

प्रथम प्रश्न पत्रम्--पूर्णांक १००
भाग–क ५० अंकाः

१. काय पदस्य निरुक्तिः पर्यायाः भेदश्च । चिकित्सा पदस्य निरुक्तिः, पर्यायाः प्रकाराश्च कायचिकित्सा पदस्य परिभाषा, अंगानि च । चिकित्स्य प्रश्नानिरूपणम् ।

२. व्याधिनिरुक्तिः परिभाषा, सम्प्राप्तिः भेदाश्च । नैष्ठिक एवं लौकिक व्याधिहेतु आगन्तुज, निज, मानसिक, शारीरिक, रोगाणां परस्पर सम्बन्धः । दोषप्रकोपक हेतुः । दोषदूष्य विवेचनं च ।

३. व्याधेरभिव्यक्ति, दोषाणां विभिन्नावस्था विशेषतः संचय, प्रकोप, प्रशम, स्थान–संचय, व्यक्ति, भेदानामवस्थानां सम्यग्ज्ञानम् । अवस्था विशेष क्रियाकालस्य ज्ञान तत् प्रतिकारश्च । व्याधि प्रत्यनीकता-क्षमता, स्वकृत, परकृत प्रभृतीनां, चिकित्सायाः ज्ञान तत् प्रतिकारश्च । व्याधि प्रत्यनीकता क्षमता, स्वकृत, प्रभृतीनां चिकित्सा–सहाय्या–ज्ञानां ज्ञानम् ।

भाग–ख अंकाः ५०

४. आमोत्पत्तिः एवं साम–निराम विवेचनम् । दोषधातुमलानां सामनिराम लक्षणानि एवं तेषां परीक्षा-विधयः । आवरणज्ञानम् दोषावरणानि, मलावरणानि, अन्योन्यावरणानि तेषां लक्षणानि हेतवश्च ।

५. व्याधेर्नामिकरण सिद्धान्तः । दोष–धातु–मल–ओजसां क्षयवृद्धि ज्ञानम् तेषां चिकित्सा च । समान्यतः नानात्मजाः विकाराः तेषां चिकित्सा सिद्धान्ताश्च । विकारानुत्पत्तिकर, विकारप्रशमन चिकित्सा । दोषाणामुपक्रमाः द्विविधोपक्रमाः षड्विधोपक्रमाः । आमदोष चिकित्सासूत्रम । स्थानान्तरसमागत दोष प्रतिकार सूत्राणि । आवरण चिकित्सा । धातु अदोषज विकारसूत्रम् । चिकित्सायां दोषद् एवं देशादिनां विचारः । दैवव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रय, सत्वावजय चिकित्सायाः विवेचनम् ।

६. योग, नैसर्गिक, युनानी, तिब्ब, सिद्ध, आधुनिक चिकित्सा पद्धतीनां सामान्य सिद्धान्ताः ।

कायचिकित्सा द्वितीय प्रश्नपत्रम अंकाः १००

भाग—क अंकाः ५०

१. ज्वरोत्पत्तिः, ज्वरस्य परिभाषा, पर्यायाः, भेदाश्च । निजज्वराः, आगन्तुजज्वराः, समज्वराः, विषमज्वराः, नवज्वरः, जीर्णज्वरः, समवेगीज्वरः, विषमवेगीज्वराः पुनरावर्तकज्वराः, धातुगतानुबन्धीज्वराः सन्निपात ज्वराणां विशिष्ट चिकित्सा सिद्धान्ताः । मन्थर–आंत्रिक–श्लेष्मक–एवं आक्षेपक ज्वराणां निदानलक्षण सम्प्राप्ति एवं चिकित्सा विवेचनम् । विषमज्वरस्य निदान लक्षण सम्प्राप्ति एवं चिकित्सा विषयः । कालाजार, मलेरिया, प्रलेपक, वातबलासक श्लीपदादिरोगाणां निदान सम्प्राप्ति चिकित्साश्च । अभिषङ्गज्वराः, भूताभिषङ्गज्वराः, जीवाणु सम्भव ज्वराणां लक्षणानिक चिकित्सा च । दण्डक, पीतज्वर कृष्णमेहि मूषिकादंशा, कर्णमूलीक ज्वराणां लक्षणानि प्रतिकारश्च । पिडिकामयाः म रोमान्तिका, ज्वराणां प्रतिषेधात्मक एवं निर्देशात्मक चिकित्सा च ।

२. अन्नवहस्रोतोगत व्याधीनां नैदानिक वर्णनं, चिकित्सासूत्रं चिकित्सा च यथा—अरुचि अजीर्ण—अग्निमान्द्य, आनाह—आध्मान, आटोप—विसूचिका—अलसक—विलम्बिका—गुल्मशूल अम्लपित्त—कृमि—अर्शरोगाः ।

३. मूत्रवहस्रोतोगत व्याधीनां नैदानिक वर्णनम्—चिकित्सासूत्रम्, चिकित्सा च यथा—मूत्रकृच्छ्रम् मूत्राघातः अश्मरी च ।

४. प्राणवहस्रोतोगत व्याधीनां नैदानिक वर्णनं, चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च । यथा—कासः, श्वासः, हिक्का, पार्श्वशूलम राजयक्ष्मा, शोषश्चा हृद्रोगाः हृच्छूलम् । हृदयाभिघातश्च ।

५. रक्तवहस्रोतोगत व्याधीनां नैदानिक वर्णनं चिकित्सा सूत्रम् चिकित्सा च । यथा रक्तपित्तम् कामला—कुम्भकामला—हलीमकश्च ।
दाहः—वातरक्तम्, रक्तगत एवं रक्तावृत्त वातश्च ।

६. उदकवहस्रोतोगत व्याधीनां नैदानिक वर्णनं चिकित्सासूत्रम् चिकित्सा च । यथा—तृष्णा, अतीसार प्रवाहिका—विसूचिका ।

७. रसवहस्रोतोगत व्याधीनां नैदानिक वर्णनम् चिकित्सासूत्र चिकित्सा च । यथा पाण्डु, आमवात, मद, मदात्यय, एवं सम्बन्धितअवस्था विशेषाः ।

भाग—ख ५० अंकाः

८. यौन—संक्रमितरोगाः एवं यौन—मनोगत विकारश्च ।

९. चयापचय दोषजनित व्याधीनां नैदानिक वर्णनं चिकित्सा च । सामान्यपरिचयः । तरल—वैद्युत—अम्ल—क्षाराणां संतुलनानां विकाराः । धातुविकृतिजन्यव्याधिनाम यथा मधुमेह, वातरक्त, धमनी परिचयाः ।

१०. त्वक्रोगाः तेषां नैदानिक वर्णनं चिकित्सा यथा—कुष्ठ—किलास—विसर्प—शीतपित्त—उदर्द—कोठश्च । उपरिस्थजीवाणुज संक्रमणम् ।

कायचिकित्सा तृतीय प्रश्नपत्रम्—१०० अंकाः

भाग—क ५० अंकाः

१. वातव्याधीनां नैदानिक वर्णनम् एवं तेषां प्रतिकारस्य सामान्य सिद्धान्ताः तथा प्रमुख वातव्याधीनां विशिष्ट चिकित्सा ।

२. कुपोषण जन्यविकाराः यथा—स्थौल्य—कार्श्यादिनां कारण, लक्षण व्याप्ति एवं चिकित्सा वर्णनम् ।

३. विभिन्न सार्वाङ्गीनां व्याधयः तेषां नैदानिक वर्णनं चिकित्सा च । यथा—उत्पत्तौ आनुवंशिकी—पर्यावरणीय—व्याधिक्षमत्व—चिकित्सक प्रेरितसत्त्वानि आनुवांशिकीधिकारक—सामान्यपरिचयः मूलसिद्धान्तः, दोषप्रभावः, परामर्शः, तथा प्रतिकारश्च । खाद्यविषाक्ततायाः प्रकाराणि स्वरूपं एवं प्रतिकारक्रमः ।

४. गुरुधातुजन्या विषाक्ततया: प्रकाराणि स्वरूपं प्रतिकारश्च। उष्णता एवं शीतताजन्या विकारा: तेषां प्रतिकारश्च। यवाजनीत विकार: तेषां प्रतिकारवातवरण वाव परिवर्तन जनित विकार: एवं प्रतिभार विकार: एवं प्रतिश्याम:। दंश जनित विकार: एवं तस्य प्रतिकार:। व्याधिमत्व विकृतिजन्य: व्याध्या: तेषां सामान्य परिचय: प्रकाराणि प्रतिकाराश्च यथा—प्राथमिक व्याधिक्षमता—द्वितीय व्याधिकहीनता क्षमता सीरम जनित विकार: औषध अनुर्जताध्या चिकित्सक प्रेरित विकारा: तेषां सामान्य परिचय: प्रकाराणि प्रतिकारश्च।

५. अद्रा रोगाणां वर्णनं चिकित्सा।

भाग—ख ५० अंका:

६. मानसरोगा:—मन पदस्य निरुक्ति स्थानं गुणानि, कर्माणि च। मानस रोगाणां सामान्य कारणानिका। मानसभावानां—लोभ—मोह—क्रोध, हठ, विलाप, प्रीती—भय—धैर्य—श्रद्धा—चेष्ठा स्मृति—प्रभृतिनां—मानस—रोगोत्पादने महत्त्वं। मानस रोगोत्पादने सामाजिक आचार—भ्रान्ति, शील, शौचादिनां महत्त्वम्। मानसरोगाणां नैदानिक वर्णनं चिकित्साक्रमश्च यथा उन्माद—अपस्मार—अतत्वाभिनिवेशा—अव्यवस्थित—चित्तता—अपतंत्रक—मनोविक्षिप्त—अवसाद—भ्रम—विभ्रम, मिथ्या, विश्वास—संघर्ष—मनोसंघर्ष—मनोग्रंथानि। मनोपसृष्ट जनित मानसिक विकार: तेषां दैवव्यापाश्रय तथा सत्वाजय चिकित्सा।

७. वार्धिकी। वृद्धावस्था। जनित विशिष्ट व्याधिनां कारणानिक लक्षणानिक चिकित्सा।

८. आत्ययिक चिकित्सामा:—परिभाषा—स्वरूपं प्रकाराणि।

९. आत्ययिक चिकित्साया: सामान्य सिद्धान्त:।

अधोलिखित काय आत्ययिक अवस्थानां प्रबंधा: यथा—जल एवं वैद्युत् अपघटयविहीनता दग्ध—तीव्र रक्तस्राव—तीव्र उदरशूल—वृक्कशूल—तीव्र श्वासकाठिन्य—मूत्रावरोध—आंत्रावरोध हृद्—मूर्च्छा—मधुमेहज व्याप्त—तीव्र उदर कला शोथ—तीव्र आंत्रशोथ—तीव्र ज्वर—औषध प्रतिक्रिया—विषाक्तता च।

काय चिकित्सा चतुर्थ पत्रम्—१०० अंका:

भाग—क ५० अंका:

१. पंचकर्म प्रयोज्या: कर्माः, तेषां प्रयोजनं—परिभाषा विधानं च। स्नेहम् स्वेदन योग्य व्याध्या: रुग्णाश्च। अतिस्निग्ध, अतिस्वेदित स्निग्ध पुरुषाणां लक्षणं—स्वेदित अस्वेदित एवं अतिस्वेदित पुरुषाणां लक्षणं।

वमन—विरेचन—शिरोविरेचन आस्थापन—अनुवासन—कर्माणां अयोग—अतियोग सम्यक् रोगाणां ज्ञानं, तेषां उपयोगा: तथा अतियोगजनित उपद्रवाणां प्रतिकारज्ञानम्। स्नेहस्य प्रयोगे विचारणाया: उपादेयता प्रकारश्च स्नेहस्य मात्रा—स्नेह द्रव्याणां ज्ञानं—स्वेदन क्रियाणां प्रयोग द्रव्यानां ज्ञानं।

वमन—विरेचन—शिरोविरेचन—विरह अनुवासन क्रियायां प्रयोज्यमानायां—द्रव्याणां—यंत्राणां ज्ञानम्। संशोधन योग्यानां रोगाणां रुग्णां विचारा:। संशोधनं योग्यस्य पुरुषस्य बलाबलानुसारं पंचकर्मोपयोग्यो औषध द्रव्याणां विचारा:।

वमन—विरेचन कर्म उत्तम मध्यम अवर वर्गाणां विचारा:।

बस्ति यंत्राणां गुणदोष विचार:—बस्तिप्रयोग विधि:। बस्तिकर्म प्रयुज्यमानानां द्रव्याणां मात्रादि निरूपणम् बस्तिव्यापद विचारश्च। वमन, विरेचन, कल्पनां ज्ञानम्।

संसर्जन क्रमस्य विधि ज्ञानम्।

भाग—ख ५० अंका:

२. रसायन—पदस्य परिभाषा, पर्याय: निरुक्तिश्च। रसायनस्य प्रयोजनं फलानि तथा रसायनस्य ऐतिहासिकं महत्त्वम्।

रसायनस्य प्रकार:—कुटीप्रावेशिक तथा वातातपिक कल्पप्रयोगस्य ज्ञानम्। आचार रसायनं।

रोगी इतिवृत्त लेखनम्—३०

क्रियात्मक अंक विभाजनम् पूर्णांक: १००

१. **प्रथम क्रियात्मक (प्रथम एवं द्वितीय प्रश्नपत्र)**

दैनंदिनी	१० अंक
आलेख	१० अंक
मौखिक	३० अंक
आतुरालीय रोगी परीक्षा	५० अंक

२. **द्वितीय क्रियात्मक (तृतीय एवं चतुर्थ प्रश्नपत्र)** पूर्णांक: १००

दैनंदिनी	१० अंक
आलेख	१० अंक
मौखिक	३० अंक
आतुरालीय रोगी परीक्षा	५० अंक

आलोच्य ग्रंथ :—

१.	कायचिकित्सा	.. डॉ. गंगासहाय पाण्डेय
२.	भैषज्यरत्नावली	.. कविराज अंबिका शास्त्री/टीका
३.	चिकित्सादर्श	.. पं राजेश्वरदत्त शास्त्री
४.	योगरत्नाकर	.. पं. ब्रह्मशंकर मिश्रा (टीकाकार)
५.	चक्रदत्त	
६.	मानसरोगविज्ञान	.. डॉ. बालकृष्ण अमरजी पाठक
७.	पथ्यापथ्य विमर्श	
८.	योग अगेंस्ट स्पाइनलपेन	.. पं. शिव शर्मा
९.	हठयोग प्रदीपिका	
१०.	हिकमत प्रकाश	
११.	सिद्ध वैद्यकम्	.. पी. श्री. नटराज शास्त्री
१२.	वसंतराजीयम्	
१३.	आयुर्वेदविज्ञान	
१४.	प्राकृतिक चिकित्सा	.. श्री. विट्ठल दास मोदी
१५.	आयुर्वेदीय मानसविज्ञान	.. सं. ह. सिंह
१६.	आधुनिक चिकित्साशास्त्र	.. घमदत्त वैद्य
१७.	साइकोपैथालाजी इन इंडियन मेडिसीन	.. ए. पी. गुप्त
१८.	आयुर्वेदीय पंचकर्मविज्ञान	.. टी. एल. देवराज
१९.	आयुर्वेदीक रेमिडीज फॉर कामन डिसीज	.. टी. एल. देवराज
२०.	माधवचिकित्सा	.. माधवकर

शल्यतन्त्रम्

प्रश्नपत्रे द्वे प्रत्येक	—	१०० अंका:
प्रायोगिकम्	—	१०० अंका:
व्याख्यान	—	२१०
आतुरालय:	—	६ मास:
प्रथमपत्रम्		१०० अंका:

रसायन योगाः तेषां प्रयोग विधिश्च । रसायन अधिकारी । कुटी प्रावेशिक कल्पस्य विधि पूर्व कर्माणि—कुटी प्रवेशानंतरम् संयमपूर्वकं निवास- कुटी प्रवेशस्य विशेष पत्तं प्रवेश कालावधि तत्र आवश्य चर्या, बहिर्निगमन, नियमाश्च । रसायनस्य मात्रा निर्धारणं एवं स्थानुसार मात्राभेदज्ञानं ।

रसायन सेवना नंतरं प्राकृत आहार विहार सेवन नियमाः चर्चा च । रसायन योग्य पुरुषाः कालश्च वातातपिक रसायन प्रयोग योग्याः पुरुषः कालाः तथा तस्य विस्तृत विधानम् । रसायन प्रयोग सिद्धी आवश्यकः भावाः । जीवनिक्तीना रसायन महत्त्वम् । जीवनिक्ती हीनता जनित विकाराः तेषां चिकित्साच ।

३. वाजीकरण—वाजीकरणस्य—परिभाषा पर्यायः निरुक्तिः, प्रयोजनं फलानि च । वाजीकरणस्य ऐतिहासिक महत्त्वम् । वाजीकरण योग्याः पुरुषः कालस्य । स्त्री प्रशंसा—स्वीया लक्षणं-संतान, हीनश्च निंदा । वाजीकरणस्य पूर्वकर्म सेवन विधि मात्रा च । प्रशस्त शुक्रस्य लक्षणम् । वाजीकरण औषध सेवनानंतरम् तथा मैथुन [illegible]म् सेवनीयानां पदार्थानां ज्ञानम् ।

४. निम्नलिखितानां योगां मुख्य घटक—मात्र अधिकार एवं गुणकर्माणां वर्णनम् ।

खल्वीय रसयोगः

(१) हिंगुलेश्वर (२) त्रिभुवनकीर्ति रस (३) पुटपक्वविषमज्वरान्तक लौह
(४) वसंतमालती रस (५) महालक्ष्मीविलास रस (६) आनंदभैरव रस
(७) ग्रहणीकुठार (८) वसंतकुसुमाकर रस (९) लोकनाथ रस
(१०) प्रवालपंचामृत (११) चंद्रामृत रस (१२) सूतशेखर रस
(१३) मद्रकाला रस (१४) जलोदरारि रस (१५) हृदयार्णव रस
(१६) योगेन्द्र रस (१७) बृहत्वात चिंतामणि रस (१८) इच्छाभेदी रस
(१९) पुनर्नवादि मंडूर (२०) नयाराम [illegible] (२१) सप्तामृत [illegible]
(२२) चंदनादिलोह (२३) कस्तुरीभैरव रस (२४) चंद्रप्रभावटी
(२५) गंधक

कूपी पक्व योगाः —रससिंदूर, मकरध्वज, समीर पन्नग ।

पर्पटी योगाः —पंचामृतपर्पटी बोल, श्वेत ।

अवलेह-पाकावलेहः —व्याघ्रीहरीतकी, कूष्माण्डावलेह, च्यवनप्राश ।

तैलः —महानारायण, महाराज, बला भल्लातक, षड्बिंदु ।

चूर्णः —सितोपलादि, हिंग्वाष्टक, लवणाभस्कर ।

गुग्गुलयोगः —योगराज एवं महायोगराज, त्रयोदशांग [illegible]स्नादि त्रिफला ।

लवणं योगः —नारिकेल लवण, अर्कलवण ।

वटीः —चित्रकादि, लशुनादि, खादिरादि, व्योषादि [illegible] ।

लेपः —दशांग लेप ।

आसवः —कुमार्यासव, लोहासव, कनकासव ।

अरिष्टः —अशोकारिष्ट, सारस्वतारिष्ट, कुटजारिष्ट ।

क्रियात्मक / चिकित्सालय कर्माभ्यास—१२ माह

१.	सामान्य आतुर प्रशिक्षण	६ माह
२.	मानस रोगाः	१५ दिन
३.	संक्रामक रोगाः	१५ दिन
४.	क्ष-किरण विभागाः	१ माह
५.	आत्ययिक विभागाः	२ माह
६.	पंचकर्म विभागाः	२ माह

भाग 'क' — ५० अंका।

शल्यतन्त्रस्य उत्पत्तिः। अष्टांग–आयुर्वेदे शल्यतंत्रस्य प्राधान्यम्। आयुर्वेदोक्तशल्यतंत्रस्य ह्रासकारणानि तस्य उत्कर्षाय उपायाः। धन्वन्तरिविचारः। सुश्रुतविचारः। सुश्रुतस्य कालः। सुश्रुत समकालीनग्रंथकाराः। सुश्रुतटीकाकाराः।

व्याधिप्रकारः निज–आगन्तुकाश्च। साध्यासाध्यत्वम्। व्रणशोथ–विद्रधि–निरुक्तिः, निदानं, सम्प्राप्तिः, प्रकाराः, लक्षणानि, उपद्रवः, आमपच्यमानपक्वावस्थाः। व्रणशोथ–विद्रधि चिकित्सा षष्टि उपक्रमाः– अवस्थानुरूपा चिकित्सा)।

व्रण-निजः आगन्तुजः। निरुक्तिः, व्याख्या, हेतुः, प्रकाराः (शोथः दुष्टव्रणः, रोहितव्रणः इत्यादयः षोडशप्रकाराः)।

व्रण–व्रणशोथपरीक्षा–स्थानं, आकृतिः, वर्णः, स्रावः, गन्धः, वेदना, प्रभृतयः अष्टव्रणवस्तूनि। अधिष्ठानानि। व्रणपरिग्रहः, उपद्रवाः, दोषः साध्यासाध्यता च। नाडीव्रण–प्रकाराः, लक्षणानि चिकित्सा च।

आगन्तु व्रण—निदानप्रकाराः, लक्षणानि, दुष्टिः, कोथः, अपतानकः, विसर्पः इत्यादयः उपद्रवाः, चिकित्सा। रक्तस्तंभनचिकित्सा।

शल्यनिर्हरणम्—सद्योव्रणशुद्धिः सीवनादि चिकित्सा–उपक्रमाः

मर्माघातः लक्षणानि चिकित्सा च। स्थानविशेषानपेक्ष्य विशिष्टा चिकित्सा।

प्रमाददग्ध–दग्धव्रण–प्रकाराः चिकित्सा च।

प्रनष्टशल्यविज्ञानं — चिकित्सा च।

रक्तस्रावः–सम्प्राप्तिः निदानं, लक्षणानि, सामान्यचिकित्सा, विशिष्टचिकित्सा।

अमृतजलादिसूचिभरणम्, रक्तदानम्।

भाग 'ख'— ५० अंक

अग्रोपहरणीयानि–यंत्रशस्त्रादिनि, तेषां संख्या, प्रकाराः, आकाराः, शस्त्राणां धारा, पायनाविधिः, शस्त्रकोषः दोषगुणाः,। पिचुः, प्लोतः, कवलिका, शोधनरोपणद्रव्याणि। योग्यविधिः। विशिखानुप्रवेशः।

विशिष्टशस्त्रकर्मानुसरेण–

पूर्वकर्म–संज्ञानाश–प्रकाराः, प्रयुक्त–औषधिद्रव्याणि, विधिः, अवस्थाभेदानि, उपद्रवाणि, उपद्रवचिकित्साः।

प्रधानकर्म–अष्टविधशस्त्रकर्माणि।

पश्चात्कर्म –मर्माघात–निदानचिकित्सा च। बन्धविधिः रक्षाकर्म च। व्रणितोपासनम्–आचारिक विधिः, पश्चात्कर्म व्रणितागार गुणाः। पथ्यापथ्यम्। विशिष्ट–शस्त्रकर्मानुबन्धि पश्चात्कर्म।

क्षारकर्मचिकित्सा–अग्निकर्मचिकित्साः।

रक्तमोक्षणचिकित्सा–जलौकावचारणादिः।

सन्धानकर्मविधिः।

विकिरणस्य (क्ष किरणस्य) निदानार्थं, चिकित्सार्थं च उपयोगाः।

द्वितीयपत्रम् — १०० अंकाः

भाग– 'क' — ५० अंकाः

अर्बुदस्य वर्गीकरणम् चिकित्सा च।—

ग्रन्थि रोगस्य वर्गीकरणम् चिकित्सा च।

सिरा–लसिका–धमनिरोगस्य-प्रकाराः आघातजः सहजः परिणामजन्यः उपद्रवः चिकित्सा च।

श्लीपदस्य स्थानानुसारलक्षणानि चिकित्साश्च।

स्नायुविकाराः—स्नायुशोथः, प्रतानशोथः, प्रतानग्रन्थिः, स्नायु–ग्रन्थिश्च ।

त्वग् विकाराः—ग्रन्थिः, अर्बुदः, त्वगार्मः, व्रणग्रन्थिः, अंधालजीः, वल्मीकः, प्रमेहपीडिकाः, कोथः, विसर्पः, चिप्पः, कुनखः, पाददारीः, कदरः, मशकः, तिलकालकः स्नायुकश्च ।

अस्थिभग्नः—प्रकाराः, सामान्यलक्षणानि, सामान्य चिकित्सा च । अंसफलकास्थिभग्नः, अक्षकास्थि-भग्नः, प्रगण्डास्थिभग्नः, अन्तःप्रकोष्ठास्थिभग्नः, बहिःप्रकोष्ठास्थिभग्नः, हस्ताङ्गुल्यास्थिभग्नः कशेरुकास्थि-भग्नः, पर्शुकास्थिभग्नः, कपालास्थिभग्नः, कण्ठधरास्थिभग्नः, त्रिकास्थिभग्नः, कटिरास्थिभग्नः, उर्वस्थिभग्नः, जान्वस्थिभग्नः, जंघास्थिभग्नः, गुल्फास्थिभग्नः पादाङ्गुल्यास्थिभग्नः–लक्षणानि, चिकित्सा च ।

सन्धिमोक्षः—कशेरुका–हनु–अंस–कुर्पर–मणिबंध–अंगुलि–वंक्षण–जानु–गुल्फ–अंगुष्ठः ।

सन्धिविकृतिः—सन्धिगतवातः, सन्धिगतशोथः, पृष्ठसन्धिः, विकृतिः ।

अस्थिविकृतिः—अस्थिविद्रधिः, ग्रंथिः, अर्बुदम्, अस्थिक्षयः, कशेरुकास्थिक्षयः, पर्शुकास्थिक्षयः ।

शिरोविकाराः—आघातजः, अस्थिभग्नः ।

मन्याविकाराः—मन्यास्तम्भः, गलगण्डः, मन्याग्रंथिः, अर्बुदम्, गण्डमाला, अपची, पाषाणगर्दभः ।

उरोभागविकाराः—स्तनरोगः, स्तनविद्रधिः, स्तनग्रंथिः, स्तनार्बुदम्, स्तनवृद्धिः, फुफ्फुसावरणशोथः। उरोविद्रधिः, पर्शुकास्थिशोथः, फुफ्फुसविद्रधिः फुफ्फुसार्बुदम्, उरोन्तर्भागशोथः, राजयक्ष्मा, उरःस्तोयम् फुफ्फुसावरण शोथ ।

भाग 'ख'–५० अंकाः

उदरविकाराः—आघातजविकाराः, उदरस्खलनम्, छिद्रोदरम्, बद्धगुदोदरम्, जलोदरम्, अन्तर्विद्रधिः ।

अन्ननलिका—व्रणः, सन्निरोधः, शोथः, रक्तस्रावः, अर्बुदम् ।

आमाशयजविकाराः—सहजविकृतिः, अर्बुदम्, व्रणः, आमाशयविस्तारः, परिणामशूलम्, गुल्मः, क्षुद्रान्त्रविकाराः ।

बृहदान्त्रविकाराः—अर्बुदम्, प्रवाहिका क्षयजन्यविकृतिः, गुल्मः, आशुकारी–चिरकारी अवरोधः, बृहदन्त्रभेदनम् उण्डुकपुच्छशोथः । लहदंत्रविकारः आंत्रपुच्छ शोथः, आन्त्रक्षयः ।

गुदविकाराः—ग्रंथिः अर्बुदम् भ्रंशः, रक्तस्रावः, अर्शः, परिकर्तिका, भगन्दरी पीडका, भगन्दरः सहजगुदविकृतिः सन्निरुद्धगुदम् गुदस्य शल्यम् ।

यकृतविकाराः—विद्रधिः ग्रंथिः, अर्बुदम्, यकृद्दाल्योदरम् ।

पित्ताशयविकाराः—शोथः, अश्मरी ।, कामला अर्बुदम् ।

अग्न्याशयविकाराः :—शोथः, अश्मरी अर्बुदम् ।

प्लीहाविकाराः—प्लीहावृद्धिः निदानं चिकित्साश्च । प्लीहाभेदः ।

वृक्कविकाराः—सहजविकृतिः—भ्रंशः, ग्रंथिः, अर्बुदम्, वृक्कविद्रधिः, क्षयजविकाराः, वृक्काश्मरी, रक्तस्रावः, आघातजविकाराः ।

गविनीविकाराः—शोथः, अश्मरी, रक्तस्रावः, ग्रंथिः, अर्बुदम् अवरोधजन्यविकाराः ।

बस्तिविकाराः—मूत्रवहस्रोतोविकाराः—सहजविकृतिः, आघातजविकाराः, मूत्राघातः, मूत्रकृच्छ्रम्, अश्मरी, ग्रंथि अर्बुदम्, मूत्राष्ठीला, मूत्रमार्गसंकोचः, मूत्रजठरम्, वाताष्ठीला ।

शुक्रवहस्रोतोविकाराः—अश्मरी, शोथः, ग्रंथिः, अर्बुदम्, शुक्रनाडी छेदनम् ।

मेढ्रविकाराः—व्रणः, निरुद्धप्रकशः, परिवर्तिका, अवपाटिका, अर्बुदम्, अर्शः, उपदंशः, पूयमेहः । फिरंगः ।

वृषणविकाराः वृद्धिः (मूत्रवृद्धि, आन्त्रवृध्यादि) अर्बुदम्, शोथः, ग्रंथिः, मुष्कग्रंथि परिवर्तनम् मुष्कग्रंथी फलकोषाअप्राप्तता (सहज विकृति) ।

आंत्रच्युतिः। आंत्रभ्रंशः। नाभिज, औवीं–उदरपटलगत, उदरभित्तिगत।

प्रायोगिकी–प्रत्यक्षपरीक्षा

—रुग्णस्य सविस्तरपरीक्षणम्।

—यंत्र, शस्त्र–सम्मोहनानि।

—नैदानिकविशिष्टोया कारणपरिचयः।

—पूर्वकर्मतन्त्र, प्रधानकर्म, पश्चात्कर्मादि, रुग्णपत्रपूरणम् प्रभृतयः।

—आत्ययिकचिकित्सा उपयुक्तद्रव्याणि च।

चिकित्सालयीनः। क्रियात्मकः। कर्माभ्यासः।	६ मासाः
आतुरालयीनकर्माभ्यासः	४ मासाः
शल्यकर्मगृहीयः–कर्माभ्यासः	१ मासः
आत्ययिक–व्रण–कर्माभ्यासः	१ मासः

शल्यतंत्रप्रयोगदर्शनम्। रुग्णस्यैतिवृत्तः।

क्रियात्मकं अंकविभाजनम् — १०० अंकाः

दैनंदिनी	१० अंकाः
इतिवृत्त यंत्रशस्त्र आदिः	३० अंकाः
रोगीपरीक्षा (लघु)	२० अंकाः
रोगीपरीक्षा (बृहत्)	३० अंकाः
मौखिक परीक्षा	१० अंकाः

आधार ग्रंथाः

१.	शल्यतंत्र समुच्चयः	—पं. रामदेश शर्मा
२.	शल्यविज्ञानम् १/२	—डॉ. सुरेन्द्रकुमार शर्मा
३.	शल्य समन्वय १/२	—वैद्य अनन्तराम शर्मा
४.	शल्य प्रदीपिका	—डॉ. मुकुन्द स्वरूप वर्मा
५.	सौश्रुतिः	—पं. रमानाथ द्विवेदी
६.	क्लिनिकल शल्यविज्ञानम्	—डॉ. अखिलानंद शर्मा
७.	भग्नचिकित्सा	—डॉ. प्र. ज. दशपाण्डेय
८.	आधुनिक शल्यचिकित्सा के सिद्धान्त	—डॉ. के. एन. उडुप्पा
९.	चरक, सुश्रुत, वाग्भटादीनामुपयोगिनी भागः।	
१०.	शल्यविज्ञान १/२	—डॉ. सुरेन्द्रकुमार शर्मा
११.	ए शार्ट प्रेक्टिस ऑफ सर्जरी	—लव एण्ड बेली
१२.	संमोहन वै. मा. पु. जोशी शल्यतंत्र वै. पि. गो. जोशी	

शालाक्यतंत्र

३ प्रश्न पत्र	—	१०० अंकाः
प्रात्यक्षिकम् प्रश्न	—	१०० अंकाः
व्याख्यानि	—	१०० अंकाः
आतुरालय	—	४ मासाः

प्रथम प्रश्नपत्रम्—१०० अंकाः

भाग 'क' — ५० अंकाः

शालाक्यतन्त्रनिरुक्तिः, परिचयः, संक्षिप्त इतिहासः।

नेत्रशारीरः।

प्रमाणः पांचभौतिकत्वं, नेत्रशारीरः। मंडलानि–पटलानि इ.। नेत्र क्रियाशारीरः एवं नेत्र परीक्षणम्।

नेत्ररोगाः —

नेत्ररोगः प्रतिरोधः, साधारण हेतुः, पूर्वरूपाणि–रूपाणि चिकित्सां च ।

नेत्ररोगाणां आयुर्वेदिक एवं आधुनिकमतेन प्रविभागः, दोषभेदेन–आश्रयभेदेन–चिकित्साभेदेन च प्रविभागः । नेत्ररोगाणां संख्यानाम् ।

१. संधिगत रोगाः –संख्या ।
पूयालसः, स्रावाः उपनाह कृमिग्रंथिः, पर्वणी, अलजी लक्षणानि चिकित्सां च ।

२. वर्त्मगतरोगाः-संख्या ।
उत्सं–गनी, पोथकी, वर्त्मशर्करा, अंजननामि । बहुलवर्त्म, बिसवर्त्म, अर्बुदः, कुम्भकः, क्लिष्टवर्त्म आर्कलमवर्त्म, प्रक्लिन्नवर्त्म, वातहतवर्त्म, निमेषः पक्ष्मकोपः अर्शोवर्त्म, वर्त्मावबन्धकः, कर्दमवर्त्म उपपक्ष्ममाला । सम्बन्धित आधुनिकरोगाः । लक्षणानि चिकित्सां च ।

भाग 'ख' — ५० अंकाः

३. शुक्लगत रोगाः – संख्या ।
अर्म, शुक्तिका, पिष्टक, सिराजाल, सिराजपीडिका, बलासग्रथित । तत्सम्बन्धित आधुनिकरोगाः । तेषां लक्षणानि चिकित्सा च ।

४. कृष्णगत रोगाः – संख्या ।
सव्रणशुक्लम्, अव्रणशुक्लम्, अजकाजातम्, अक्षिपाका–सम्बन्धित आधुनिक रोगाः । लक्षणानि । चिकित्सां च ।
नेत्र श्लेष्मावरणमस्य तारामण्डलस्य च रोगाः, लक्षणानि चिकित्सां च ।

५. सर्वगत रोगाः – संख्या ।
अभिष्यन्दः, अधिमन्थः, हताधिमन्थः, सशोफ अक्षिपाकः, अशोफअक्षिपाकः वातपर्ययः शुष्काक्षिपाकः, अन्यतोवातः, अम्लाध्युषितम्, सिरोत्पातः, सिराहर्षः । सम्बन्धित आधुनिक रोगाः । लक्षणानि चिकित्सां च ।

६. दृष्टिगत रोगाः – संख्या ।
दृष्टिः सम्बन्धे विचारः । तिमिरः, काचः, लिंगनाशः, पित्तविदग्ध दृष्टिः, कफविदग्ध दृष्टिः, धूमदर्शी, ह्रस्वजाड्य, नकुलान्ध्य, गम्भीरिकाश्च, अनिमित्तज, सनिमित्तज । कफविदग्ध, धूमदर्शी, दोषांध, उष्ण-विदग्ध, आम्लविदग्ध परावर्तनजन्य विकाराः – कुपोषणजन्य रोगाः संक्रामक रोगाः । राष्ट्रीय अन्धत्व निवारक कार्यक्रम । नेत्रगत सामान्य शस्त्र चिकित्सा ।

क्रियाकल्पाः –
आश्च्योतनं, पुटपाकः, तर्पणं, अंजनं, स्वेदनं, पिण्डी, परिषेक ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम् — १०० अंकाः

भाग 'क' — ५० अंकाः

१. शिरोरोगाः —
शिरसः महत्त्वम् । उत्तमांगम् । शिरोरोगाणां निर्देशः । संख्या । वातिक आदि शिरोरोगाः, सूर्यावर्तः, अनन्तवातः, अर्धावभेदकः, कृमिज शिरोरोगाः, शिरो विद्रधिः, उपशीर्षकः, दारुणकः, इन्द्रलुप्तम्, खालित्यम्, पालित्यम्, अरूंषिका, शिरोभिघातः । लक्षणानि चिकित्सां च । शिरोबस्तिः नस्यम् । शंखकः ।

२. **कर्णरोगाः** —

कर्णशरीरज्ञानम् । कर्णपरीक्षणम् । रोगाणां संख्या । कर्णशूलम्, कर्णनादः, कर्णक्ष्वेडम्, कर्णविद्रधिः, कर्णसंस्रावः, कर्णपाकः, कृमिकर्णः, कर्णकण्डू, कर्णगूथः, कर्णार्शः, कर्णप्रतिनाहः, कर्णगतशोथः, कर्णार्बुदः, बाधिर्यम् । लक्षणानि चिकित्सा च । कर्णपूरणम् । आधुनिक कर्ण रोगाणां ध्वनिप्रदूषणजन्य रोगाणां सामान्य ज्ञानम् । पूतिकर्णम् । कर्णपाली व्याधी ।

३. **नासारोगाः** —

नासाशारीरज्ञानम् । संख्या । नासापरीक्षणम् । प्रतिश्यायः, पीनसः, अपीनसः, क्षवथुः, परिस्रवः नासास्रावः, पूतिनासा, दीप्तः, पूयशोणितम्, नासापाकः, नासानाहः, नासाशोषः, नासार्शः, नासार्बुदः शोणित पित्तम् नासाशोथ च । लक्षणानि । चिकित्सा । नस्यकर्म ।

नासागह्वरगत । पैरा नेजल सायनस । रोगाः तेषां चिकित्सा च ।

दुष्टप्रतिश्यायः, पूतिनस्य, भ्रंशथु, नासापूटक ।

भाग 'ख' — ५० अंकः

४. **मुखरोगाः** —

मुखावयवज्ञानम् । मुखरोग संख्या । लक्षणानि चिकित्सा च ।

५. **ओष्ठरोगाः** —

ओष्ठरोगाणां संख्या लक्षणानि चिकित्सा च ।

६. **दन्तरोगाः** —

- दन्तशर्करा, कृमिदन्तः, दालन, दन्तहर्ष, भंजनकः, कपालिका, श्यावदन्तः । लक्षणं चिकित्सा च । हनुमोक्षस्य लक्षणं चिकित्सा च । दन्तरक्षा दन्तरोगप्रतिषेधोपायाः । दंतविद्रधी ।

७. **दन्तमूलगत रोगाः—संख्या ।**

शीताद-दन्तवेष्टः, दन्त-पुप्पुटकः, शौषिरम्, महाशौषिरम्, परिदरः, उपकुशः, वर्धनः, दन्तनाडी, दन्तवैदर्भः, अधिमांसः, लक्षणानि चिकित्सा च ।

८. **जिह्वागत रोगाः** —

संख्या जिह्वाकण्टकानि, अलास, उपजिह्विका जिह्वार्बुदः च । लक्षणानि चिकित्सा च ।

९. **तालुरोगाः** —

संख्या । गलशुण्डिका, तुण्डिकेरी, अर्बुदम्, अध्रुषः, कच्छपः, मांस संघातः तालुपुप्पुटः, तालुपाकः तालुशोषः लक्षणानि चिकित्सा च । तालुगत आधुनिक रोगाः लक्षणं चिकित्सा च ।

१०. **कण्ठगतरोगाः** —

संख्या । कण्ठशारीरज्ञानम् । पंचरोहिण्यः, कण्ठशालूकः अधिजिह्वम्, वलयः, बलासः, वृन्दम्, एक-वृन्दम्, गिलायुः, गलविद्रधीः, गलौघः, मांसतानः, शतघ्नी, विदारी, स्वरघ्नः लक्षणं चिकित्सा च । गलप्रदेशस्य स्वरयन्त्रस्य च रोगाणां आधुनिक मतानुसारेण सामान्य ज्ञान चिकित्सा च । गलग्रह गलार्बुद, मूळलिनमिन ।

११. **सर्वसर मुखपाकाः** —

संख्या, लक्षण चिकित्सा ।

१२. **सन्धान कर्मम्** —

ओष्ठे संधानम्, नासासंधानम् कर्ण संधानम् च ।

१३. लालाग्रन्थीः—अवटुका ग्रन्थीनां रोगाणां सामान्य ज्ञानम् ।

१४. **क्रियाकल्पाः** —

स्वेदः कवलः, गण्डूषः धूमः, रक्तमोक्षणम् ।

क्रियात्म ... ...ीन अभ्यासक्रम

... मासाः

... ाहः

भयोग प्रदर्शन रोगी ... क्ष

क्रियात्म अकाविच्य म्—... अंकाः

... ी कार्य .. १० अंकाः

वृत्त आलेख, मंजूषान .. ३० अंकाः

... परीक्षा .. ५० अंकाः

... नक .. १० अंकाः

आलोच्य ग्रंथाः —

१. शालाक्यतंत्र—डॉ. रमानाथ द्विवेदी
२. शालाक्यविज्ञान—डॉ. रवीन्द्र चन्द्र चौधुरी
३. अभिनय नेत्ररोग चिकित्सा—आचार्य विश्वनाथ द्विवेदी
४. नेत्रचिकित्साविज्ञान सचित्र—डॉ. रविन्द्र चन्द्र चौधुरी
५. नेत्ररोगचिकित्सा—डॉ. मुंजे
६. नेत्ररोगविज्ञान—श्री. हंसराज
७. चरक, सुश्रुत एवं वाग्भट्ट के उपयोगी अंश।

तृतीय व्यावसायिक परीक्षा

प्रसूतितंत्र स्त्री रोगाः —पूर्णांकः १००

प्रथम प्रश्नपत्रम्: प्रसूतितंत्र—१०० अंकाः

प्रश्नपत्र द्वे प्रत्येक —१०० अंकाः

प्रायोगिकम् —१०० अंकाः

व्याख्यानम् —१८०

आतुरालय — ३ मासाः

भाग 'क' ५० अंकाः

१. स्त्री शारीरविज्ञानम्

स्त्री शब्दार्थः व्याख्या च, स्त्रीणां विशेष वयः अवस्थानुरूप संज्ञाविशेषः श्रोणिः। अस्थि संधि सहितः आशयः योनिः पेशीः—स्रोतसः स्तनः धमनिः—इत्येषां प्रकृतिः, विकृतिः विशिष्टं वर्णनम्।

२. स्त्रीविज्ञानीयम्

स्त्री—शुक्रम्, रजः, ऋतुकालः रजस्वला ऋतुमती, रजःप्रवृत्तिः, प्रमाण स्वरूपं कार्यं च रजोनिवृत्तिः आर्तवम्, उत्पत्ति—स्थानम्, प्रमाणं कार्यम्, स्वरूपं च, स्तनः, आर्तवम्, स्तन्यं, इत्येषां परस्पर सम्बन्धः।

३. गर्भविज्ञानम्

गर्भावक्रान्तिः, गर्भव्याख्याः, शुक्रवर्णनम्, गर्भसंभवसामग्रीः, गर्भाधानम्, षड्भावात्मकम्, पुरुषम् गर्भहेतुः पुरुषः गर्भभावोत्पत्तेः विविधहेतुः, आत्मस्वरूपम्, गर्भलिंगम्—निर्वाचक लक्षणानि। परीक्षाणि च। गर्भाकृतिः, गर्भस्य मासानु, मासिकवृद्धिः, गर्भस्य अवयवोत्पत्तः, गर्भपोषणम्, अपरानिर्मितिः, अपराविकृतिः गर्भोदकम् नाभिनाडीः गर्भप्रकृतिः विकृति च, गर्भस्य प्राकृत आसनम्, गर्भस्य स्थितिः, गर्भस्य श्वसनम्, नरोदनम्, न मलमूत्र विसर्जनम् इति कारणानि।

४. **गर्भिणी विज्ञानीयम्**

सद्योगृहीतगर्भाया: लक्षणानि, पुंसवनविधि: गर्भिणी निदानं च लक्षणानि, गर्भोपघातकरभावा:, गर्भिणीपरिचर्या–दौहृदस्यअवमानना परिणामस्वरूपम् उपद्रवा: गर्भिण्या: मासानुमासिकी परिचर्या: ।

गर्भव्यापद :---

गर्भस्राव:, गर्भपात:, उपविष्टक:, नागोदर, लीनगर्भ:, अकालप्रसव:, कालातीत प्रसव:, गर्भोपद्रवा:, शोष:, हृल्लास, छर्दी:, शोथ:, अरुचि:, अतिसार:, वैवर्ण्यम्, पाण्डु: कामला:, मूत्रविबंध:, परिकर्तिका:, पार्श्वग्रह:, मुखपाक:, आक्षेपक:, शूल:, श्वास, कास:, हिक्का मूत्रग्रह:, वातगुल्म:, योनिगुल्म: उदावर्त:, गर्भिणीमक्कल:, योनिसंवरण:, गर्भजन्यविषमयता:, मृतगर्भा:, लक्षणानि, उपद्रवाणि निदानं चिकित्सा च प्रसवपूर्व रक्तस्राव: ।

अन्यान्य गर्भ: ।

गर्भिणी व्यवस्था

स्वास्थ्य परीक्षा: रक्तचाप: नाडी: भार:, रक्त: मल:, मूत्र:, योनिस्राव: । गर्भिणी-स्वास्थ्यस्य निर्देश: शिक्षा:, व्यवस्था: आहार-विहार: दिनचर्या ।

भाग 'ख'—५० अंका:

प्रसवविज्ञानम्—परिभाषा:, अवधि:, हेतु:, आसन्नप्रसवा लक्षणानि, अवस्था:, प्रसवपत्रका: उपस्थित प्रसवा: लक्षणानि, सूतिकागारम:, प्रवेश, प्रसवकालावस्था:, प्रबन्ध: जातमात्र परिचर्या:–नवजात शिशु परिचर्या: ।

प्रसवव्यापद: गर्भसंग, अपरासंग:, प्रसवोत्तररक्तस्राव:, विलंबित प्रसव: कृत्रिम प्रसवविधि: ।

सूतिकाविज्ञानम् : सूतिकाकाल: सूतिकाकालान्तर्गत परिवर्तन: व्यवस्था, सूतिकाआहार: सूतिकारोगा:, संख्या, हेतु:, लक्षणानि साध्यासाध्यता, चिकित्सा: । स्तन्यम: शुद्ध स्तनया लक्षणानिक परीक्षा: स्तन्यदुष्टी अल्पप्रवृत्त: प्रचुर प्रवृत्ति: तस्य हेतु: चिकित्सा: च, कुटुम्बकल्याणाम् कुटुम्बकल्याणान्तर्गते विशेष व्यवस्था: शिक्षा: निर्देशनम् परिवारनियोजनस्य महत्व, आवश्यकता, व्यवस्था, परामर्श, साधनं, विधि, औषधिप्राकृत, वैकृत रासायनिक तांत्रिक शल्य कर्म: । मूढगर्भणम: मूढगर्भस्य व्याप्ति: सम्प्राप्ति: हेतु: लक्षणानि, भेदा:, साध्यासाध्यता:, चिकित्सा च: उत्कर्षणं–अपकर्षणम्, स्थानापवर्तनम्, भेदनम् कर्तनम् पीडणं ऋजुकरणं, दारणं, गर्भशंकुनिर्हरणम् कुक्षिपाटनम् ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम् –स्त्री रोगा:—१०० अंका:

भाग 'क'—५० अंका:

आर्तव रजोत्पत्ति:, अष्टार्तव दुष्टि रजदा य: रजोदुष्टि: शुक्रस्य उत्पत्ति: सामान्य शुक्रस्य लक्षणानि शुक्रदुष्टि: चिकित्सा: रक्तप्रदर: विंशति योनिकंद: योनिभ्रंश: निरुद्ध योनि: कर्कटार्बुद:, गर्भाशयाश्रित-अर्बुद: । वंध्यत्वस्य हेतव: भेदा: उभयलिंगयो: विकृति: निदान पूर्ण चिकित्सा च ।

रक्तगुल्म, सोमरोग

भाग 'ख'—५० अंका:

स्तनरोगा:, स्तन कीलक: स्तनार्बुद: स्तनविद्रधि: उत्तरबस्ति:, पिचु: वर्ति:, लेपधूपन: धावन:, दहन: । **शस्त्रकर्म**—गर्भाशयमुखविर–विस्मृतिकरणम्, गर्भाशयस्य-लेखनम्, गर्भाशयमुखदहनम्, स्वस्थाने गर्भाशयस्य स्थापनम्, अर्शा निर्हरणम, गर्भाशयनिर्हरणास्य सामान्य ज्ञानम् । स्त्रीरोग संबंधित प्रमुख औषधि:—तालि घटका: च मातृ–शिशु कल्याणस्य उपायम् ।

क्रियात्मकम्

१. प्रसूति स्त्रीरोग विभागे नैमासिक मैदानिक अवलोकनं क्लिनिकल ।
२. प्रसवप्रदर्शनम्–न्यूनता दश प्रसवानां कर्माभ्यास:
३. स्त्रीरोगा:–दश वृत्तिवृत्ति:
४. गर्भनिरोधकस्य विधीनां ज्ञानम्
५. यंत्रोपकरणस्य प्रदर्शनम् ।
स्त्री मोडला: प्रदर्शनम् ।

प्रायोगिकम्—१०० अंका:

प्रत्यक्ष–क्रियाविवरणात्मक	१० अंका:
इतिवृत्ता:	१० अंका:
रोगी परीक्षा:	५० अंका:
यंत्रोपकरणं	२० अंका:
मौखिक एवं परीक्षा:	१० अंका:

आलोच्य ग्रंथा:

१.	प्रसूतिविज्ञानम्	आचार्य रमानाथ द्विवेदी
२.	अभिनव प्रसूतितंत्रम्	वैद्य दामोदर शर्मा गौड
३.	स्त्रीरोगविज्ञानम्	वैद्य रमानाथ द्विवेदी
४.	अभिनव स्त्रीरोग विज्ञानम्	डॉ. राजेन्द्र भटनागर
५.	प्रसूतिविज्ञान	डॉ. मुक्तमणी मुखर्जी
६.	जनसंख्या सिद्धान्त एवं उपादेयता	डॉ. निर्मल साहनी
७.	थिअरी ऑफ पॉप्युलेशन इन् आउटलाईन्	डॉ. आर्. वैलेन्टैय
८.	प्रसूतिविज्ञान	डॉ. अलख नारायण सिंह
९.	चरक सुश्रुत वाग्भटादीनामुपयो गिनोऽंशा: ।	
१०.	टेक्स्ट बुक ऑफ गायनॅकॉलॉजी	सी. एस. डान
११.	टेक्स्ट बुक ऑफ आब्स्ट्रिक	सी. एस. डान

कौमारभृत्यम्

प्रश्नपत्रम्	गुणांका:	१००
प्रायोगिकम्		१००
व्याख्यान संख्या		१००
आतुरालय		१ माह

भाग 'क' — ५० अंका:

कौमारभृत्य–परिभाषा, कौमारभृत्य तंत्रमहत्वम् कश्यपा व्यापितश्च, काश्यपसंहितायां: कौमारभृत्य-प्रतिपादने विशेषअधिकार: ।

परिभाषा:, गर्भ, बाल, कुमार:, युवा व्याख्या, व्याधि सद्योजात–जातमात्र–नवजात बालक–परिचर्या: बालस्य परिचर्या:–बाल्यावस्था:–क्षीरप: क्षीराभाद: तदनुरूप क्षार: सात्म्यं असात्म्यं च विहार:, कुमारागारम् क्रीडाभूमि: क्रीडनकानि संस्कारा: कर्णवेध कर्णपालि–विकृति: क्षीरपस्तन्यपरीक्षा: स्तन्याभावे पथ्य, चिकित्सा: व्यवस्था: स्तन्यदोषा: चिकित्सा च :

धात्री परीक्षम्—स्तन्यजाः बालरोगाः तेषां लक्षणानि चिकित्सा च—स्तन्यशोधनप्रकाराः बालकस्य मानसिक–शारीरिक वृद्धिः विकासम् च बालकस्य उपवेशनम्–अन्नप्राशनकालः पादगमनम् ।

बालरोग परीक्षाविधिः—वयमदानुसारन् औषधिक मात्रा निर्धारणम् । काश्यप–संहिता–वेदनाध्याय, बालकानाम् लेहनम् महत्त्वम् च ।

क्षीरान्नादम् दन्तोद्भेदम् दन्तसम्पातम् दन्तपोषणम्, दन्तोद्भवम् तद्जन्य व्याधिः बाल मनोविज्ञान–संदर्भ ज्ञानेन्द्रिय–कर्मेन्द्रिय विकासः ।

भाग ख—५० अंकाः

सहज व्याधिः

१. संघात बलप्रवृत्तः सर्मोदय: शोथः कामलाः रक्तपित्तम् च ।

२. **आदि बलप्रवृत्त:**

आनुवंशिकः बीजदोषजः फिरंगजः राजयक्ष्मा: प्रमेहः कुष्ठ, अर्शः यकृतशोथः ।

३. दैवबल प्रवृत्त—जलशीर्षकम् मस्तुलुंगक्षयः पंगुःमूकः वामनः ओष्ठभेदाः तालुविकृतिः ।

प्रसवकालीन व्याधिः

१. मूढ गर्भ कारणेन, २. आघातजः शस्त्रादिकारणेन निर्हरणात्, ३. श्वमजादिः ।

प्रसवोत्तर व्याधिः

नाभिरोगाः, आक्षेपकः स्तनरोगाः विस्फोटाः राजिकाः, परिगर्भः मुखपाकः गुदपाकः बालकस्य, मानसिक विकृतिः तस्य चिकित्साः व्याधिक्षमत्वम्—तस्य प्रयोजनम् । कुपोषणम् तद्जन्य व्याधिः चिकित्सा: बालकानाम् सामान्य परीक्षणम् । क्षीरपः दुष्ट स्तन्यजन्य व्याधिः कार्श्यः मलावरोधः छर्दिः अतिसारः ज्वराः क्षीरालसकः प्राणवहस्रोतस्य व्याधिः ।

क्षीरान्नाद—दन्तोद्भवजन्य व्याधिः कुकूणकः कृमिः छर्दिः ज्वरः अतिसारः अजीर्णम्—तालुकण्टकम्, क्षीरालसकम्, मृद्भक्षणम् पाण्डुः पारिगर्भिकः फक्कः पंगुः, शोथ, गण्डमाला: यकृतविकृतिः तद्जन्य रोगाः एकाङ्गवात शैशवीय पक्षाघातः पक्षवधः अर्दितः ।

उन्माद–शैय्यामूत्रः मानसिक विकृतिः अपस्मारः कृमिदन्तः तारुण्यपीडिका बालग्रहाः हेतुः निदानम्, चिकित्सा: ।

क्रियात्मकम् चिकित्सालयान्तर्गते कक्षाभ्यासः

१. आतुरालयस्य बालरोग कक्षे नैदानिक अध्ययनम् .. १ माह

२. न्यूनतम् दशम् बालरोगीणाम् इतिवृत्तः

क्रियात्मक अंक विभाजनम् — पूर्णांकाः १००

१.	**दैनंदिन कार्य**	.. १०
२.	**इतिवृत्तः**	.. २०
३.	**आतुर–बाल परीक्षाः**	.. ३०
४.	**मौखिक**	.. ४०

आलोच्य ग्रंथा:

१. अभिनव कौमारभृत्य—आचार्य राधाकृष्णनाथ
२. कौमारभृत्यम—आचार्य रघुवीर प्रसाद त्रिवेदी
३. कुमारतंत्र समुच्चय—आचार्य रमानाथ द्विवेदी
४. काश्यप संहिता:
५. चरक सुश्रुतवाग्भटादिग्रंथ–समुपयोगी अंशा: ।

परिपत्रक क्रमांक १७१/१९८८

विषय :—" रसशास्त्र " हे पुस्तक बी.ए.एम.एस. परीक्षेकरिता......

विद्यापीठ अधिकार मंडळाच्या निर्णयानुसार सर्व संबंधितांच्या माहितीसाठी कळविण्यात येते की, " रसशास्त्र "–लेखक वैद्य व डोळे हे पुस्तक रसशास्त्र व भैषज्यकल्पना या विषयाला संदर्भ–पुस्तक म्हणून बी.ए.एम.एस. परीक्षेकरिता मान्य केले आहे.

गणेशखिंड, पुणे–४११ ००७,
जा. क्र. सी.बी.वाय/९६७/१९८८
दिनांक : २१–६–८८

सु. व. पंचवाघ
कुलसचिवांकरिता

Circular No. 173 of 1988

Subject :—**Addition and deletion in the subject Charaksamhita at B.A.M.S. course.**

In pursuance of the decision taken by the University authorities, it is hereby notified for the information of all concerned that in Second B.A.M.S. (Revised) and Fourth B.A.M.S. (New) in the subject Charaksamhita–Sharinsthan shall be included in the place of Indriyasthan and Indriyasthan shall be deleted for this paper and Indriyasthan shall be included in third B.A.M.S. (Revised) and Fifth B.A.M.S. (New) Course.

This will be effective from June 1988.

Ganeshkhind, Pune–411007
Ref. No. CBY/969
Dated : June 21, 1988

S. V. Panchwagh
for Registrar.

Circular No. 164 of 1989

Subject :—**Students appearing for III B.A.M.S. Course.**

In pursuance of the decision taken by the University authorities, it is hereby notified for the information of all concerned that the students appearing for III B.A.M.S. New Course in April 1989 and onwards will be merged into III B.A.M.S. Revised First Term but they will have to clear all the subjects of III B.A.M.S. (New) before appearing for III B.A.M.S. Revised. Also they will have to give a separate paper of Charak Samhita, Part I alongwith III B.A.M.S. Revised subjects.

Ganeshkhind, Pune–411 007
Ref. No. CBY/1072
Date : 16–6–89

V. S. Pol
for Registrar.

परिपत्रक क्र. ३०९–१९९०

विषय :—बी. ए. एम. एस. अभ्यासक्रम.
प्रथम वर्ष प्रवेशासाठीचे वय आणि विद्यार्थी प्रमाणशय्या (रेशो).

विद्यापीठ अधिकार मंडळाच्या निर्णयानुसार सर्व संबंधितांच्या माहितीसाठी कळविण्यात येते की, बी. ए. एम. एस. अभ्यासक्रमाच्या प्रथम वर्ष प्रवेशासाठी विद्यार्थ्यांचे वय एक ऑक्टोबर रोजी १७ वर्षे असणे आवश्यक राहिल. तसेच सध्या बी. ए. एम. एस. अभ्यासक्रमात संलग्न रुग्णालयातील १ : ३ ला विद्यार्थीशय्याप्रमाण (रेशो) भारत सरकारच्या दिनांक ५ ऑगस्ट, १९८९ च्या राजपत्रानुसार १९९० नंतरही कायम ठेवण्यास मान्यता देण्यात येत आहे.

गणेशखिंड,
पुणे–४११ ००७
जा. क्र. सी. बी. वाय. / १२२६
दिनांक : १० ऑक्टोबर, १९९०

वि. शां. पोळ
कुलसचिवांकरिता.

परिपत्रक क्र. ३४५–१९९१

विषय :–द्वितीय वर्ष बी. ए. एम. एस. अभ्यासक्रमाबाबत..
स्वस्थवृत्त विषयामध्ये नवीन मुद्यांचा समावेश.

विद्यापीठ अधिकार मंडळाच्या निर्णयानुसार सर्व संबंधितांना कळविण्यात येते की, आयुर्वेदाच्या द्वितीय वर्ष बी. ए. एम. एस. सुधारित अभ्यासक्रमाच्या स्वस्थवृत्त या विषयात सोबत जोडलेल्या परिशिष्ट " अ " मध्ये दर्शविलेल्या मुद्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

गणेशखिंड,
पुणे–४११ ००७
जा. क्र. सी. बी. बाय./९८०
दिनांक : ५–९–१९९१

वि. गो. पोळ
कुलसचिवांकरिता

परिशिष्ट " अ "

द्वितीय वर्ष बी. ए. एम. एस. (सुधारित) च्या अभ्यासक्रमामध्ये स्वस्थवृत्त या विषयाच्या अभ्यासक्रमामध्ये खालील मुद्यांचा समावेश व्हावा.

स्वस्थवृत्त पेपर–१ मुद्या क्रमांक ११ यामध्ये खालील संक्रामक रोगांची माहिती व प्रतिबंधक उपाय असावेत :

(अ) १. मलेरिया
२. कुष्ठरोग (Leprosy)
३. देवी (Small–Pox)
४. घटसर्प (Diphtheria)
५. गोवर (Measles)
६. डांग्या खोकला (Whooping Cough)
७. राजयक्ष्मा (Tuberculosis)
८. गालगुंड (Murmps)
९. इन्फ्लूएंझा (Influenza)
१०. पटकी (Cholera)
११. विषाणुजन्य कावीळ (Infective Hepatitis)
१२. फायलेरियासीस (Filariasis)
१३. कृमींचे विकार (Helmenoniasis)
१४. नारू (Gunea Worms).

(आ) लसीच व्याधीक्षमत्व (Immunity and Immunisation) प्रकार यामध्ये विविध लसींची (Vaccines and Sera) माहिती.

(इ) रोगांचा प्रसार करणाऱ्या कीटकांची माहिती व त्यांच्या नाशाचे विविध उपाय.

(ई) मुद्दा क्रमांक ५ मध्ये (आहारद्रव्याणि) विविध अन्नपदार्थांची पोषणमूल्ये.

(उ) प्रात्यक्षिक परीक्षेत मुद्दा क्रमांक ४ मध्ये पुढील आसनांची माहिती व प्रात्यक्षिके करता येणे आवश्यक आहे :

१. पश्चिमोत्तानासन, २. पद्मासन, ३. पवनमुक्तासन, ४. सर्वांगासन, ५. धनुरासन.

(ऊ) क्र. ५ च्या प्राथमिक स्वास्थ्य संरक्षणात विविध लसींची माहिती, कुटुंब नियोजनाच्या विविध पद्धती या बाबींचा समावेश असावा.

महत्त्वाची सूचना :

या अभ्यासक्रमात व त्यासंबंधीच्या नियमांमध्ये यानंतर जे बदल होतील ते संबंधित विद्यार्थ्यांवर व संबंधित महाविद्यालय / मान्यताप्राप्त संस्था यांच्यावर बंधनकारक राहतील."

Printed at : THE POONA UNIVERSITY PRESS, GANESHKHIND, PUNE-411 007;
Printed and Published by : Registrar, University of Poona,
Ganeshkhind, Pune-7.
[1000-11-91 (1321) Offset]